TSHIVENḐA LUAMBO LWA HAYANI

Tshitatamennde tsha Kharikhuḽamu ya Lushaka

Tshitatamennde tsha Phoḽisi ya Kharikhuḽamu na u Linga

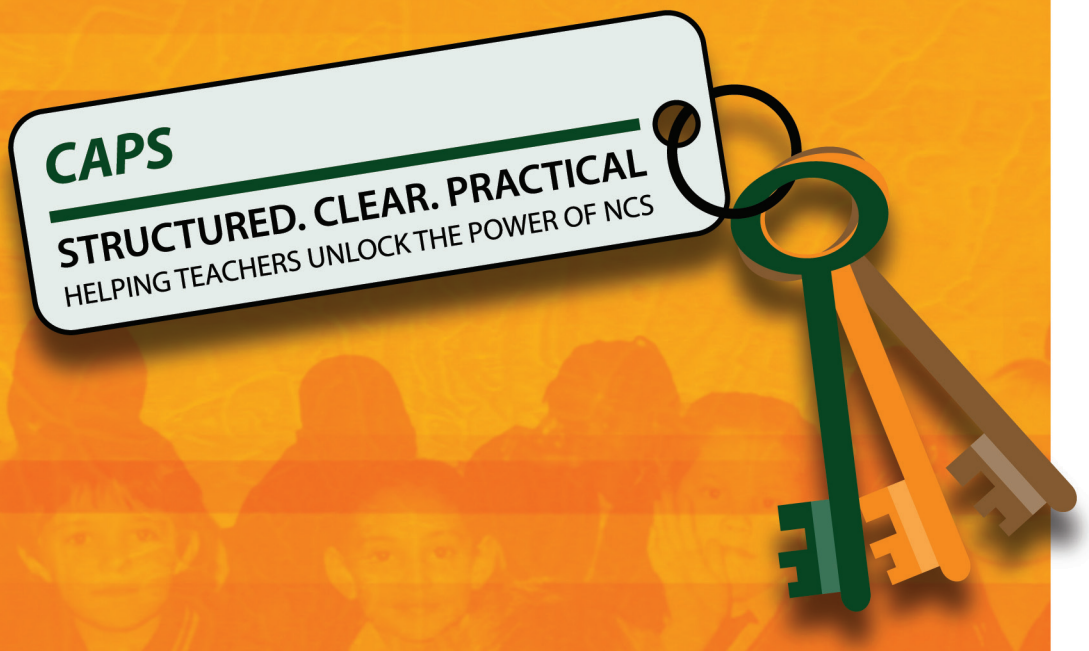

Vhuimo ha Pfunzo na Vhugudisi ha u Isa Phanḓa Gireidi ya 10-12

basic education
Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

TSHITATAMENNDE TSHA PHOḼISI YA KHARIKHUḼAMU NA U LINGA GIREDI YA 10-12

TSHIVENḒA LUAMBO LWA HAYANI

Department of Basic Education

222 Struben Street
Private Bag X895
Pretoria 0001
South Africa
Tel: +27 12 357 3000
Fax: +27 12 323 0601

120 Plein Street Private Bag X9023
Cape Town 8000
South Africa
Tel: +27 21 465 1701
Fax: +27 21 461 8110
Website: http://www.education.gov.za

© 2011 Department of Basic Education

ISBN: 978-1-4315-0538-8

Design and Layout by: Ndabase Printing Solution

Printed by: Government Printing Works

FOREWORD BY THE MINISTER

Our national curriculum is the culmination of our efforts over a period of seventeen years to transform the curriculum bequeathed to us by apartheid. From the start of democracy we have built our curriculum on the values that inspired our Constitution (Act 108 of 1996). The Preamble to the Constitution states that the aims of the Constitution are to:

- heal the divisions of the past and establish a society based on democratic values, social justice and fundamental human rights;
- improve the quality of life of all citizens and free the potential of each person;
- lay the foundations for a democratic and open society in which government is based on the will of the people and every citizen is equally protected by law; and
- build a united and democratic South Africa able to take its rightful place as a sovereign state in the family of nations.

Education and the curriculum have an important role to play in realising these aims.

In 1997 we introduced outcomes-based education to overcome the curricular divisions of the past, but the experience of implementation prompted a review in 2000. This led to the first curriculum revision: the *Revised National Curriculum Statement Grades R-9* and the *National Curriculum Statement Grades 10-12* (2002).

Ongoing implementation challenges resulted in another review in 2009 and we revised the *Revised National Curriculum Statement* (2002) and the *National Curriculum Statement Grades 10-12* to produce this document.

From 2012 the two National Curriculum Statements, for *Grades R-9* and *Grades 10-12* respectively, are combined in a single document and will simply be known as the *National Curriculum Statement Grades R-12.* The *National Curriculum Statement for Grades R-12* builds on the previous curriculum but also updates it and aims to provide clearer specification of what is to be taught and learnt on a term-by-term basis.

The *National Curriculum Statement Grades R-12* represents a policy statement for learning and teaching in South African schools and comprises of the following:

(a) Curriculum and Assessment Policy Statements (CAPS) for all approved subjects listed in this document;

(b) *National policy pertaining to the programme and promotion requirements of the National Curriculum Statement Grades R-12*; and

(c) *National Protocol for Assessment Grades R-12.*

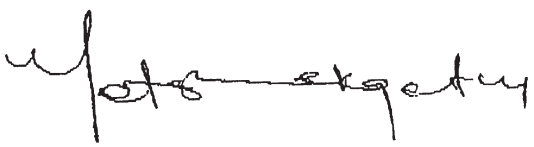

MRS ANGIE MOTSHEKGA, MP
MINISTER OF BASIC EDUCATION

ZWI RE NGOMU

KHETHEKANYO YA 1: U ḒIVHADZA TSHITATAMENNDE TSHA PHOḽISI YA KHARIKHUḽAMU NA U LINGA 3

1.1 Siangane 3

1.2 Nyangaredzo 3

1.3 Ndivhonyangaredzi ya Kharikhuḽamu ya Afrika Tshipembe 4

1.4 U avhela tshifhinga 6

1.4.1 Vhuimo ha Fhasi/Mutheo 6

1.4.2 Vhuimo ha Vhukati 7

1.4.3 Vhuimo ha Nṱha (Sinia) 7

1.4.4 Gireidi ya 10-12 8

KHETHEKANYO YA 2: U ḒIVHADZA NYAMBO 9

2.1 Nyambo kha Tshitatamennde tsha Phoḽisi ya Kharikhuḽamu na u Linga 9

2.2 Ndivhotiwa dza u guda nyambo 10

2.3 Nyangaredzo ya kharikhuḽamu ya Nyambo 11

2.4 Ṯhuṯhwedzo kha u funza zwikili zwa luambo 11

2.5 Ngona dza u funza luambo 12

2.6 Tshifhinga tsho avhelwaho kha kharikhuḽamu 16

2.7 Ṯhoḓea ya u guda na u funza Tshivenḓa Luambo lwa Hayani sa thero 15

KHETHEKANYO YA 3: MAGUDISWA NA PULANE DZA U FUNZA ZWIKILI ZWA LUAMBO 16

3.1 U Thetshelesa na u Amba 16

3.2 U Vhala na u Ṯalela 25

3.3 U Ṅwala na u Ṋekedza 34

3.4 Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo 45

3.5 Pulane dza u funza 46

3.5.1 Pulane ya u funza ya Gireidi ya 10 48

3.5.2 Pulane ya u funza ya Gireidi ya 11 60

3.5.3 Pulane ya u funza ya Gireidi ya 12 71

KHETHAKANYO YA 4: U LINGA KHA LUAMBO LWA HAYANI 82

4.1 Mvulatswinga 82

4.2 U linga ha ḓuvha ḽiṅwe na ḽiṅwe kana hu si ha fomaḽa 82

4.3 U linga ha fomaḽa 82

4.4 Mbekanyamushumo ya u linga 86

4.4.1 Nyangaredzo ya ṱhoḓea 86

4.4.2 Milingo 90

4.5 U rekhoda na u vhiga 93

4.6 U modareitha ndingo 94

4.6.1 U linga ha fomaḽa 94

4.6.2 Mishumo ya u linga Oraḽa 94

4.7 Nyangaredzo 95

GUḼOZARI 96

APHENDIKISI YA 1: ZWIVHUMBEO NA MILAYO ZWA LUAMBO (TSHATI YA REFERENTSI/ TSUMBEDZI) 101

KHETHEKANYO YA 1: U ḐIVHADZA TSHITATAMENNDE TSHA PHOḽISI YA KHARIKHUḽAMU NA U LINGA

1.1 Siangane

Tshitatamennde tsha Kharikhuḽamu ya Lushaka tsha Gireidi ya Ṱ-12 (TKL) NCS)) tshi ṱalutshedza phoḽisi nga ha kharikhuḽamu na u linga kha miṅwaha ya u dzhena tshikolo. Gireidi ya Ṱ nga Tshivenḓa ndi Gireidi ya u Ṱanganedza (Gireidi ya Ṱ).

U itela u khwinisa kufunzele kwa kharikhuḽamu iyi, ho shandukiswa Tshitatamennde tsha Kharikhuḽamu ya Lushaka hune tshanduko dza ḓo thoma u shuma nga ṅwedzi wa Phando 2012. Ho bveledzwa ḽiṅwalwa ḽa Tshitatamennde tsha Phoḽisi tsha Kharikhuḽamu na u Linga tsha Lushaka ḽithihi ḽi pfeseseaho hu u itela uri thero iṅwe na iṅwe i vhe na ḽiṅwalwa ḽayo. Ḽiṅwalo iḽi ḽi khou ya u shuma vhuimoni ha maṅwalwa a kale ane a nga sa zwitatamennde zwa thero dzoṱhe, Tsumbamaitele a Mbekanyamushumo ya u Guda na Tsumbamalingele a Thero u bva kha Gireidi ya Ṱ-12.

1.2 Nyangaredzo

(a) *Tshitatamennde tsha Kharikhuḽamu tsha Lushaka tsha Gireidi ya Ṱ-12 (Phando 2012)* tsho imela mulayo wa u guda na u funza kha zwikolo zwa Afrika Tshipembe nahone tsho imela zwi tevhelaho:

(i) Tshitatamennde tsha Kharikhuḽamu na u Linga tsha Lushaka tsha thero iṅwe na iṅwe yo randelwaho;

(ii) Ḽiṅwalo ḽa phoḽisi, Pholisi ya Lushaka malugana na ṱhoḓea dza mbekanyamushumo na u aluswa ya Tshitatamennde tsha Kharikhuḽamu ya Lushaka Gireidi ya Ṱ-12; na

(iii) Ḽiṅwalo ḽa phoḽisi, Phurothokhoḽo ya Lushaka ya u Linga ya Gireidi Ṱ-12 (Phando 2012).

(b) *Tshitatamennde tsha Kharikhuḽamu ya Lushaka tsha Gireidi ya Ṱ-12 (Phando 2012)* tshi ima vhudzuloni ha zwitatamennde zwa kharikhulamu ya lushaka zwivhili zwine zwa khou shumiswa zwa zwino, zwine zwa vha

(i) *Tshitatamennde tsha Kharikhuḽamu tsha Lushaka tsho Khwinifhadzwaho tsha Gireidi ya Ṱ-9, Gazethe ya Muvhuso ya Nomboro 23406 ya 31 Shundunthule 2002,* na

(ii) *Tshitatamennde tsha Kharikhuḽamu tsha Lushaka tsho Khwinifhadzwaho tsha Gireidi ya 10-12, Gazethe ya Muvhuso ya Nomboro 25545 ya 6 Tshimedzi 2003 na Nomboro 27594 ya 17 Shundunthule 2005.*

(c) Zwitatamennde zwa kharikhuḽamu zwa lushaka sa zwe zwa dzudzanyiswa zwone kha pharaṱhukhu ya b(i) na (ii) zwo faredza maṅwalwa a phoḽisi a tevhelaho ane a ḓo shandukiswa nga zwiṱuku nga zwiṱuku, vhudzuloni hazwo ha shumiswa *Tshitatamennde tsha Kharikhuḽamu tsha Lushaka tsha Gireidi ya Ṱ-12 (Phando 2012).* Tshandukiso iyi i ḓo thoma u shumiswa nga 2012-2014.

(i) Zwitatamennde zwa Thero / Sia ḽa u Guda, Tsumbamaitele ya Mbekanyamushumo dza u Guda na Tsumbamaitele a Mbekanyamushumo dza u Linga dza Gireidi ya Ṱ-9 na Gireidi ya 10-12;

(ii) Ḽiṅwalo ḽa phoḽisi, *Phoḽisi ya Lushaka ya u linga na ndalukano dza zwikolo kha Bennde ya u Pfumbudza na Pfunzo Nyangaredzi,* yo rwelwaho ṱari kha *Nḓivhadzo ya Muvhuso ya Nomboro 124 kha Gazete ya Muvhuso ya Nomboro 29626 ya 12 Luhuhi 2007;*

(iii) Ḽiṅwalo ḽa phoḽisi, *Ṱhanziela ya Nṱha ya Lushaka (National Senior Certificate): Ndalukano ya Vhukoni ha vhuimo ha 4 ha Muangarambo wa Ndalukano ya Lushaka (National Qualifications Framework (NQF);* ḽe ḽa anḓadziwa kha *Gazethe ya Muvhuso ya Nomboro 27819 ya 20 Fulwana 2005;*

(iv) Ḽiṅwalo ḽa phoḽisi, *Khwinifhadzo* (*Adendamu) ya ḽiṅwalo ḽa phoḽisi, Ṱhanziela ya Nṱha ya Lushaka: Ndalukano ya Vhukoni ha vhuimo ha 4 ha Muangarambo wa Ndalukano ya Lushaka (National Qualifications Framework (NQF), malugana na vhagudi vha vhaholefhali, ḽe ḽa anḓadziwa kha Gazethe ya Muvhuso ya nomboro 29466 ya 11 Nyendavhusiku 2006,* yo katelwa ngomu kha ḽiṅwalo ḽa *Phoḽisi ḽa Phoḽisi ya lushaka ya malugana na ṱhoḓea dza mbekanyamaitele na u pfukela phanḓa zwa Tshitatamennde tsha Kharikhuḽamu tsha Lushaka tsha Gireidi ya Ṱ-12 ;* na

(v) Ḽiṅwalo ḽa phoḽisi, *Khwinifhadzo* (*Adendamu) ya ḽiṅwalo ḽa phoḽisi, Ṱhanziela ya Nṱha ya Lushaka: Ndalukano ya Vhukoni ha vhuimo ha 4 ha Muangarambo wa Ndalukano ya Lushaka (National Qualifications Framework (NQF), malugana na Phurothokholo ya Lushaka ya u Linga (Gireidi Ṱ-12), sa zwe ya dzudzanyiswa zwone kha Nḓivhadzo ya Nomboro 1267 kha Gazete ya Muvhuso ya Nomboro 29467 ya 11 Nyendavhusiku 2006.*

(d) Ḽiṅwalo ḽa phoḽisi, *Phoḽisi ya lushaka ya malugana na ṱhoḓea dza mbekanyamaitele na u pfukela phanḓa zwa Tshitatamennde tsha Kharikhuḽamu tsha Lushaka tsha Gireidi ya Ṱ-12 , na khethekanyo dzine dza vha kha Phoḽisi ya Kharikhuḽamu na u Linga* sa zwe zwa dzudzanyiswa zwone kha Ndima ya 2, 3 na 4 dza heḽi ḽiṅwalo, zwi vhumba tshipiḓa tsha maga ane a fanela u tevhedzwa na maimo kana zwitandadi zwa *Tshitatamennde tsha Kharikhuḽamu ya Lushaka tsha Gireidi ya Ṱ-12 (Phando 2012)*. Ngauralo, u ya nga ha *Khethekanyo 6A ya Mulayo wa Zwikolo zwa Afurika Tshipembe (Mulayo wa Vhu 84 wa 1996),* i vhumba tshipiḓa tsha muteo une ngawo, Minista wa Pfunzo ya Muteo a tshea mvelelo na zwitandadi zwa fhasisa, khathihi na maitele na maga u itela u linga zwine vhagudi vha tea u zwi swikelela kha zwikolo zwa nnyi na nnyi na zwo ḓiimisaho nga zwoṱhe.

1.3 Ndivhonyangaredzi ya Kharikhuḽamu ya Afrika Tshipembe

(a) Tshitatamende tsha Kharikhuḽamu tsha Lushaka tsha Gireidi ya Ṱ-12 tshi bvisela khagala zwine zwa dzhiwa sa nḓivho, vhukoni na zwa ndeme zwine zwa tea u gudiwa. Tshone i ita uri vhagudi vha wane na u shumisa nḓivho na vhukoni nga nḓila dzine dza ḓisa mbuelo matshiloni avho. Ngauralo, kharikhuḽamu i ṱuṱuwedza uri vhagudi vha vhe na nḓivho yo goḓombelaho ya vhupo hapo, zwi sa ambi u dzhiela fhasi kana u sathula kuhumbulele kwa mashangoḓavha.

(b) Tshitatamende tsha Kharikhuḽamu ya Lushaka tsha Gireidi ya Ṱ-12 tshi na mishumo heyi:

- u shomedza vhagudi, zwi sa sedzi vhubvo, tshiimo tsha ikonomi na matshilisano, murafho, mbeu, tshiimo tsha miraḓo na ṱhalukanyo, musi hu tshi ṋetshedzwa nḓivho, vhukoni na ndeme zwa zwine zwa tea u gudiwa uri vhagudi vha khunyeledze mbidzo yavho, na u vha vhashumeli kha vhupo ha havho sa vhadzulapo vha shango ḽo vhofholowaho;
- u dzudzanya vhuswikeli kha pfunzo ya nṱha;
- u leludza muratho kha vhagudi u bva kha tshiimiswa tsha vhugudi u ya kha tshiimiswa tsha mushumo; na
- u ṋetshedza vhatholi mbonwasia yo eḓanaho na vhukoni ha mugudi.

(c) Tshitatamende tsha Kharikhuḽamu tsha Lushaka tsha Gireidi ya Ṱ-12 tsho ḓitika nga milayo i tevhelaho:

- Tshanduko ya matshilisano kha vhadzulapo: u vhona uri nangoho tshayandinganyelo ye ya vha i hone siani ḽa pfunzo yo fheliswa, vhudzuloni hayo hu dzudzanywe khonadzeo dzine dza eḓana dza pfunzo u itela zwitshavha zwoṱhe;

- U guda nga u ḓidzhenisa khazwo na vhusedzi: u ṱuṱuwedza u ḓidzhenisa kha maitele a vhusedzi kha ngudo, u fhirisa u guda ha u tou ṋetshedzwa zwo fhelaho sa yone ngoho;

- Nḓivho ya nṱha na vhukoni ha nṱha: maimo o linganywaho a fhasisa (gumoṱuku / minimamu) a nḓivho na vhukoni zwi teaho u swikelwa kha gireidi iṅwe na iṅwe zwo tiwaho ya dovha ya ṋea maimo a nṱha a swikeleaho kha thero dzoṱhe;

- U bvela phanḓa: zwi re ngomu na vhuvha kana zwi re mafhungoni kha gireidi iṅwe na iṅwe zwi sumbedza u bvela phanḓa u bva kha zwithu zwa tswititi u ya kha zwa tserekano;

- Pfanelo dza vhathu, vhuṱanganyi ha vhathu, fhethuvhupo na vhulamukanyi ha matshilisano a vhathu: u dzhenisa pfunzoni maitele na maga ane a tea u tevhedzelwa malugana na vhulamukanyi ha mupo na matshilisano na pfanelo dza vhathu sa zwe zwa dzudzanyiswa zwone kha Ndayotewa ya Riphabuḽiki ya Afrika Tshipembe. Tshitatamennde tsha Phoḽisi tsha Kharikhuḽamu na u Linga tsha Lushaka a tshi nyefuli kana u dzhiela fhasi zwithu zwa phambano zwi no nga sa vhushayi, u sa eḓana, murafho, mbeu, luambo, miṅwaha/vhukale, vhuholefhali na zwiṅwe;

- U dzhiela nṱha kana u ṋea ndeme sisiṱeme ya nḓivho yapo: u ṱanganedza lupfumo lwa ḓivhazwakale na ifa zwa shango ḽino sa zwithu zwa ndeme siani ḽa u fhaṱa mikhwa sa zwe zwa dzudzanyiswa zwone kha Ndayotewa; na

- U fulufhedzea, u tendisea, zwa ndeme na vhukoni: u dzudzanya pfunzo ine vhuvha hayo vhu a vhambedzea na ha maṅwe mashango ho sedzwa tshileme (ndeme), vhugoḓombeli na zwiṅwe.

(d) Tshitatamende tsha Kharikhuḽamu ya Lushaka tsha Gireidi ya Ṯ-12 tsho ḓiimisela u bveledza vhagudi vhane vha kona u:

- topola kana u ṱalusa na u tandulula thaidzo na u ṋea muhumbulo kana u dzhia tsheo yo dziaho (u humbula nga nḓila yo vhibvaho);

- shuma zwavhuḓi u woṱhe na musi u na vhaṅwe sa muraḓo wa tshigwada;

- ḓilanga na u laula mishumo yavho nga nḓila i pfadzaho nahone ine ya nyaula;

- kuvhanganya, u saukanya, u dzudzanya na u sengulusa mafhungo;

- davhidzana nga nḓila i pfadzaho musi hu tshi khou shumiswa zwikili zwa u tou vhona, zwiga na luambo nga nḓila dzo fhambanaho;

- shumisa saintsi na thekhinoḽodzhi nga nḓila i pfadzaho zwavhuḓi, hu na vhuḓifhinduleli siani ḽa mupo na mutakalo wa vhaṅwe; na

- sumbedza u pfesesa ḽifhasi sa tshiimiswa tshine ha vha na vhushaka khatsho. Nga maṅwe maipfi, hu tea u ḓivhiwa uri nyimele ya u tandulula thaidzo a yo ngo ḓiimisa nga yoṱhe.

(e) Vhukateli vhu tea u vha mudzi muhulwane siani ḽa u dzudzanya, u pulana na u gudisa tshikoloni tshiṅwe na tshiṅwe. Hezwi zwi nga itea musi vhadededzi vhoṱhe vha tshi pfesesa u kona u ḓivha na u tandulula zwi thivhelaho kana u thithisa u guda, vha dovha hafhu vha kona u pulanela nyimele dzo fhambanaho.

Khii kana ndeme ya u langula u vhukateli ndi u vhona uri zwithithisi zwo topolwa na uri zwo shuṅwa nga zwiimiswa zwa u ṋea thuso zwo teaho nga ngomu ha zwitshavha zwa tshikoloni, hu tshi dzheniswa na vhagudisi, thimu dza u ṋea thuso dzo tiwaho kha Tshiṱiriki, thimu dza u thusa dza kha maimo a zwiimiswa. U shuma na zwikundisi kiḽasini, vhagudisi vha tea u shumisa zwiṱirathedzhi zwo fhambanaho sa zwe zwa dzheniswa kha *Ndededzi ya u Gudisa na u Guda ha Vhukateli (2010) (Guidelines for Inclusive Teaching and Learning)* ya Muhasho wa Pfunzo ya Muteo.

1.4 U avhela tshifhinga

1.4.1 Vhuimo ha Fhasi

(a) Tshifhinga tsha u gudisa tsha thero dza Vhuimo ha Fhasi tsho ima nga nḓila i tevhelaho:

THERO	GIREIDI YA R (AWARA)	GIREIDI YA 1-2 (AWARA)	GIREIDI YA 3 (AWARA)
Luambo lwa Hayani	10	7/8	7/8
Luambo lwa u Engedza lwa u Thoma		2/3	3/4
Mbalo	7	7	7
Zwikili zwa Vhutshilo	**6**	**6**	**7**
• Nḓivho ya Muteo	(1)	(1)	(2)
• Vhutsila na Mishumo ya Zwanḓa (Arts na Craft)	(2)	(2)	(2)
• Ngudo ya Nyonyoloso	(2)	(2)	(2)
• Ngudamutakalo na Matshilisano	(1)	(1)	(1)
TSHIVHALOGUṰE	**23**	**23**	**25**

(b) Tshifhinga tsha u gudisa kha Gireidi ya R, 1 na 2 ndi awara dza 23. Kha Gireidi ya 3 ndi awara dza 25.

(c) Kha nyambo, awara dza 10 dzo avhelwa Gireidi ya Ṱ-2 na awara dza 11 kha Gireidi ya 3. Awara dza nṱhesa kana gumofulu ḽa awara dza 8 na gumoṱuku ḽa awara dza 7 dzo avhelwa Luambo lwa Hayani na gumoṱuku ḽa awara dza 2 na gumofulu ḽa awara dza 3 kha Luambo lwa u Engedza lwa u Thoma kha Gireidi ya Ṱ-2. Kha Gireidi ya 3 gumofulu ḽa awara dza 8 na gumoṱuku ḽa awara dza 7 dzo avhelwa Luambo lwa Hayani na gumoṱuku ḽa awara dza 3 na gumofulu ḽa awara dza 4 kha Luambo lwa u Engedza lwa u Thoma.

(d) Kha Zwikili zwa Vhutshilo, Nḓivho ya Muteo (Beginning Knowledge) yo avhelwa awara 1 kha Gireidi ya Ṱ-2 na awara dza 2 sa zwe zwa sumbedziswa nga awara kha zwitange (buraketse) kha Gireidi ya 3.

1.4.2 Vhuimo ha Vhukati

(a) Tshifhinga tsha u gudisa kha Vhuimo ha Vhukati (Gireidi ya 4-6) tsho dzudzanywa kha thebuḽu i re afho fhasi nga nḓila i tevhelaho:

THERO	AWARA
Luambo lwa Hayani	6
Luambo lwa u Engedza lwa u Thoma	5
Mbalo (Mathematics)	6
Saintsi ya Mupo na Thekhinoḽodzhi	3,5
Saintsi dza Matshilisano	3
Zwikili zwa Vhutshilo • Vhutsila (Creative Arts) • Ngudo ya Nyonyoloso • Ngudamutakalo na Matshilisano	**4** (1,5) (1) (1,5)
TSHIVHALOGUṰE	**27,5**

1.4.3 Vhuimo ha Nṱha (Sinia)

(a) Tshifhinga tsha u gudisa kha Vhuimo ha Nṱha (Gireidi ya 7-9)) tsho dzudzanywa nga nḓila i tevhelaho:

THERO	AWARA
Luambo lwa Hayani	5
Luambo lwa u Engedza lwa u Thoma	4
Mbalo (Mathematics)	4,5
Saintsi dza Mupo	3
Saintsi dza Matshilisano	3
Thekhinoḽodzhi	2
Saintsi dza Ndango ya Ikonomi	2
Ngudo ya Vhutshilo	2
Vhutsila na Mvelele	2
TSHIVHALOGUṰE	**27,5**

1.4.4 Gireidi ya 10-12

(a) Tshifhinga tsha u gudisa kha Gireidi ya 10-12 tsho dzudzanywa nga nḓila i tevhelaho:

THERO	U AVHELA TSHIFHINGA NGA VHEGE (AWARA)
Luambo lwa Hayani	**4.5**
Luambo lwa u Engedza lwa u Thoma	**4.5**
Mbalo	**4.5**
Ngudo ya Vhutshilo	**2**
Tshivhalo tsha fhasisa tsha thero tharu dzine ha nangwa khadzo u bva kha **Tshigwada B** - Anekitsha B, Thebulu B1-B8 dza ḽiṅwalo ḽa phoḽisi, *Phoḽisi ya lushaka ya malugana na ṱhoḓea dza mbekanyamaitele na u pfukela phanḓa zwa Tshitatamennde tsha Kharikhuḽamu tsha Lushaka tsha Gireidi ya Ṱ-12 ,* zwi tshi bva kha nzudzanyo dza pharagirafu ya 28 ya ḽiṅwalo ḽa phoḽisi ḽo bulwaho afho nṱha.	**12 (awara 3x4)**
TSHIVHALOGUṰE	**27,5**

Tshifhinga tsho avhelwaho nga vhege tshi nga shumiselwa fhedzi thero dza TKL (NCS) dzi ṱoḓeaho dza tshivhalo tsha fhasisa sa zwe zwa sumbedziswa afho nṱha. Tshifhinga a tshi tei u shumiselwa thero dza u engedzedza dzo engedzwaho kha mutevhe wa thero dza tshivhalo tsha fhasisa. Arali mugudi a tshi ṱoḓa u ṋekedza kana u ita thero dza u engedzedza, tshifhinga tsho engedzwaho tshi tea u avhelwa u itela u ṋekedza idzi thero.

KHETHEKANYO YA 2: U ḒIVHADZA NYAMBO

2.1 Nyambo kha Tshitatamennde tsha Phoḽisi tsha Kharikhuḽamu na u Linga tsha Lushaka

Luambo ndi tshishumiswa tshi shumiswaho kha u humbula na vhudavhidzani. Lu dovha hafhu lwa vha tshishumiswa tsha mvelele na tsha zwa lunako tshine tsha shumisiwa nga vhathu u itela u pfesesa ḽifhasi ḽine vha khou tshila khaḽo. U guda u shumisa luambo zwavhuḓi zwi ita uri vhagudi vha kone u humbula na u wana nḓivho, u bvisela khagala vhuvha havho, vhuḓipfi na mihumbulo, u davhidzana na vhaṅwe na u langa shango ḽavho. Lu dovha lwa ṉea vhagudi zwivhumbeo zwinzhi na mihumbulo yo pfumaho, nga maanḓa zwine zwa nga shumiswa u ita uri ḽifhasi ḽavho ḽi vhonale ḽi ḽa khwine kha zwine ḽa vha zwone; ḽavhuḓi u fhirisa zwine ḽa vha zwone; ḽi tshi pfesesea u fhirisa zwine ḽa vha zwone. Ndi nga luambo hune u fhambana ha mvelele na matshilisano zwa sumbedzwa na u fhaṱwa, ndi luambo lune lwa nga ita uri zwo fhaṱwaho zwi shandukiswe, zwi hudzwe na u lulamiswa.

Vhuimo ha nyambo

U guda luambo kha Gireidi ya 10 - 12 hu katelwa nyambo dzoṱhe dza tshiofisi dza Afrika Tshipembe, sa, Afrikaans, English, isiNdebele, isiXhosa, isiZulu, Sepedi (Sesotho sa Leboa), Sesotho, Setswana, Siswati, Tshivenḓa, Xitsonga - na Luambo lwa Zwanḓa na nyambo dzi si dza tshiofisi. Nyambo idzi dzi nga gudwa kha maimo a nyambo o fhambanaho.

Luambo lwa Hayani ndi luambo lwa u thoma u wanwa nga vhagudi. Fhedziha, vhunzhi ha zwikolo zwa Afrika Tshipembe a zwi gudisi nyambo dza hayani dza vhaṅwe kana dza vhagudi vhoṱhe vho ḓiṅwalisaho, fhedzi vha nga funza nthihi kana mbili dza nyambo kha vhuimo ha Luambo lwa Hayani. Zwenezwoha, nga madzina uri Luambo lwa Hayani na uri Luambo lwa u Engedzedza lwa u Thoma na hu hu tou ambiwa fhedzi maimo a vhukoni ha u funza luambo, hu si luambo lwapo (Hayani) kana lwe lwa wanwa (sa kha Nyambo dza u Engedza) lini. Kha iyi phoḽisi, hu tshi ambiwa nga Luambo lwa Hayani, zwi tea u ḓivhea uri hu khou ambiwa vhuimo, hu si luambo lwone luṉe lini.

Vhuimo ha Luambo lwa Hayani vhu ṉekedza vhukoni ha luambo zwine zwa ṉea zwikili zwa mutheo wa u davhidzana na vhaṅwe vhathu zwine zwa ṱoḓea hune ha tshilwa hone na zwikili zwa u kona u pfesesa zwa pfunzo zwine zwa ṱoḓea kha u guda kha masia oṱhe a kharikhuḽamu. Hu na khwaṱhisedzo ya u funza zwikili zwa u thetshelesa, u amba, u vhala na u ṅwala kha vhuimo uvhu ha luambo. Vhuimo uhu vhu ṉetshedza vhagudi vhukoni ha maṅwalwa, u takalela vhuḓi ha luambo na ha u humbulela vhune ha vha ṉetshedza vhukoni ha u vhumbulula, u humbulela na u khwaṱhisedza kupfesesele kwa ḽifhasi ḽine vha tshila khaḽo. Fhedziha, khwaṱhisedzo na tshikalo tsha zwikili zwa u thetshelesa na u amba u bva kha Gireidi ya 7 u ya phanḓa zwi fhasi ha khwaṱhisedzo ya tshikalo tsha zwikili zwa u vhala na u ṅwala.

Tshiimo tsha Luambo lwa u Engedzedza lwa u Thoma tshi dzhia uri musi vhagudi vha tshi swika tshikoloni lwa u tou thoma, zwi a itea uri vha vha vha si na nḓivho ya luambo ulwo. Ngauralo, miṅwaha ya u thoma i fanela u tou fombe kha u bveledza vhukoni ha vhagudi u itela uri vha kone u pfesesa na u amba luambo ulwo. Hu fanela u bveledzwa zwikili zwa mutheo zwa vhudavhidzani. Vhagudi vha Gireidi ya 2 na ya 3 vha ranga nga u fhaṱa nḓivho ya u vhala na u ṅwala u bva henefha kha mutheo wa oraḽa. Vha dovha hafhu vha shumisa zwikili zwa ḽitheresi (u vhala na u ṅwala) zwe vha guda kha Luambo lwa Hayani.

Kha Vhuimo ha Vhukati na ha Nṱha, vhagudi vha bvela phanḓa na u khwaṱhisedza zwikili zwa u thetshelesa, u amba na u ṅwala. Ngauralo, sa izwi luambo lwa u guda hu si luambo lwavho, vha tea u lu shumisesa u itela u ḓivha zwinzhi nga halwo, zwihulu ho sedzwa tshikili tsha u humbula na u elekanya. Vhagudi vha dovha hafhu vha shumisesa vhunzhi ha zwibveledzwa nga nḓila ine vha bveledza vhukoni ha zwithu zwo fhambanaho, u fana na u kona u humbulela, ngeno vha tshi khou shumisa Luambo lwa u Engedzedza lwa u Thoma.

Musi vhagudi vha tshi swika kha Gireidi ya 10, vha tea u vha vho no vha na nḓivho yo ṱanḓavhuwaho ya Luambo lwa u Engedzedza lwa u Thoma, vhuhulu ho sedzwa zwikili zwa u humbula na u elekanya ha maimo a nṱha. Fhedzi ngoho ndi ya uri vhunzhi ha vhagudi vha kundelwa u ita nyambedzano kana u davhidzana nga nḓila i pfadzaho musi vha tshi khou shumisa Luambo lwa u Engedzedza lwa u Thoma. Ngauralo, khaedu kha Gireidi ya 10-12 ndi ya u dzudzanya thikhedzo u itela vhagudi avho khathihi na u vhona uri ṋetshedzo ya kharikhuḽamu i khou bvela phanḓa kha vhagudi avho na u swikelela zwikalo kana maimo sa zwe zwa tetsheliswa zwone kha Gireidi ya 12. Maimo haya a tea u vha nga nḓila ine vhagudi vha tea u kona u shumisa Luambo lwa u Engedzedza nga nḓila ya maimo a nṱha hu na ndingedzo dza u vha dzudzanyela musi vha tshi ya phanḓa na pfunzo dza nṱha kana kha ḽifhasi ḽa mushumo.

2.2 Ndivhotiwa dza u guda Nyambo

U guda luambo zwi tea u thusa vhagudi kha u:

- wana zwikili zwa luambo zwi ṱoḓeaho kha u guda zwa pfunzo kha masia oṱhe a kharikhuḽamu.
- thetshelesa, u amba, u vhala/u sedzulusa na u ṅwala/u ṋetshedza luambo hu na vhuḓifhulufheli na u ḓiphiṋa. Zwikili hezwi na kuvhonele/vhuvha hokwu zwi vhumba mutheo wa u guda ha vhutshilo hoṱhe/hu si na u guma.
- shumisa luambo nga ngona hu tshi dzhielwa nzhele vhathetshelesi, ndivho na nyimele.
- ṋea na u khwaṱhisedza, nga u amba na nga u ṅwala, mihumbulo yavho, kuvhonele kwavho na vhuḓipfi havho hu na vhuḓifhulufheli u itela uri vha vhe vhahumbuli vho vhofholowaho vha re na vhusengulusi.
- shumisa luambo na u vhona nga muhumbulo u itela u ḓivha nga ha vhone vhaṋe na nga ha ḽifhasi ḽine vha vha khaḽo. Izwi zwi ḓo vha thusa u kona u amba na u ṅwala nga ha tshenzhemo yavho na zwe vha wana nga ha ḽifhasi.
- shumisa luambo u wana na u langula mafhungo a tshi itela u guda a tshi buḓekanya na kharikhuḽamu na kha masia manzhi o ṱanḓavhuwaho. Ndivho ya vhuvhali na vhuṅwali ha mafhungo ndi tshikili tsha ndeme kha uno 'murafho wa nyanḓadzamafhungo' zwa dovha zwa tea mutheo wa vhugudi ha vhutshilo hoṱhe.
- shumisa luambo sa nḓila ya u humbula nga nḓila i pfadzaho (vhuḓi na vhuvhi) na u kona u bveledza vhukoni, u sumbedza kuhumbulele kwavho kha zwi tevhedzaho milayo na zwa ndeme, u kona u sengulusa zwibveledzwa zwinzhi zwo fhambanaho, u itela khaedu masia a kuvhonele kwa zwithu, ndeme na maanḓa zwo farekanywaho na zwibveledzwa; na u vhala zwibveledzwa zwo fhambanaho; u vhala a tshi itela ndivho dzo fhambanaho, sa madakalo, ṱhoḓisiso na tsatsaladzo.

2.3 Nyangaredzo ya kharikhuḽamu ya Nyambo

Kharikhuḽamu heyi yo dzudzanywa u ya nga ha zwikili, magudiswa na zwiṱirathedzhi zwi tevhelaho:

ZWIKILI ZWA LUAMBO	
U thetshelesa na u Amba	**U vhala na u Ṱalela**
U thetshelesa	**Maitele a u vhala na zwiṱirathedzhi**
Maitele a u thetshelesa	• U rangela u vhala
• U rangela u thetshelesa	• U vhala
• Nga tshifhinga tsha u thetshelesa	• Nga murahu ha u vhala
• Nga murahu ha u thetshelesa	**U bveledza ḓivhaipfi na u shumisa luambo**
Tshaka dzo fhambanaho dza u thetshelesa	**U vhumba mafhungo na u vhekanya zwibveledzwa**
• U thetshelesa u itela u wana mafhungo o nangiwaho	**Mbonalo dza zwibveledzwa zwa ḽitheretsha**
• U thetshelesa u itela u sengulusa na u ṱhaṱhuvha/saukanya nga vhuronwane	**U Ṅwala na u Ṇekedza**
• U thetshelesa lwa u itela u khoḓedzela na u davhidzana na vhaṅwe	**Maitele a u ṅwala na zwiṱirathedzhi**
	• U pulana / U rangela u ṅwala
U amba	• U ita mvetoveto
• **Maitele a u amba**	• U dovholola
• U pulana, u ṱoḓisisa na u vhekanya	• U dzudzanya
• U ita nḓowenḓowe na u ṇekedza	• U vhalulula u itela u khakhulula
• Mbonalo na milayo ya zwibveledzwa zwa vhudavhidzani ha u amba/oraḽa	• U ṇekedza
	• **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo nga tshifhinga tsha maitele a u ṅwala**
	• **Mbonalo dza zwibveledzwa zwo ṅwaliwaho**
	Zwivhumbeo na milayo zwa luambo

2.4 Ṯhuṯhuwedzo kha u funza zwikili zwa luambo

U thetshelesa na u amba ndi zwone thikho kha u guda kha thero dzoṯhe. Nga kha zwiṱirathedzhi zwi pfadzaho zwa u thetshelesa na u amba, vhagudi vha kuvhanganya khathihi na u lunzhekanya mafhungo, vha fhaṱa nḓivho, vha tandulula thaidzo, na u ṇetshedza mihumbulo na u ṇea sia ḽavho ḽa kuvhonele kwa zwithu. Zwikili zwa u thetshelesa nga vhuronwane zwi thusa vhagudi u ṱalukanya ndeme na vhuvha zwo faredzwaho kha zwibveledzwa na u shandukisa kuvhonele kwo khakheaho na u itela khaedu luambo lu no dzhia sia na u fhuredzela. Zwikili izwi zwoṯhe zwa vhudavhidzani ha u amba zwi ḓiswa nga u shumisa ngona kha tshivhumbeo tsha luambo. U guda tshivhumbeo tsha luambo zwi tea u thusa kha u bveledza vhudavhidzani havhuḓi na u ṱumanywa na mashumisele oneone a luambo fhethu ho fhambanaho ha matshilisano, sa u amba zwine muthu a khou zwi elekanya kana u zwi pfa; u ḓivhadza vhathu; u ṇea masia na ndaela. Zwikili zwa u thetshelesa zwi funzwaho zwi ḓo ya nga lushaka lwa tshibveledzwa tsha oraḽa na ndivho dza muthetshelesi.

U vhala na u ṱalela ndi zwa ndeme kha u guda kha masia oṯhe a kharikhuḽamu, na kha u dzhenelela kha tshitshavha na kha ḽifhasi ḽa mushumo. Vhagudi vha bveledza vhukoni ha u vhala na u ṱalela vhunzhi ha zwibveledzwa zwo tou ṅwaliwaho na zwi so ngo tou ṅwaliwa, hu tshi katela na zwibveledzwa zwa u tou vhona. Vhagudi vha ṱalusa uri lushaka lwa ḽiṅwalwa na redzhisiṱara zwi dzumbulula hani ndivho, vhathetshelesi na zwo faredzwaho mafhungoni a zwibveledzwa. U pfesesa na u ṱalusa zwishumiswa zwa u vhona na u ṅwala zwi itwa nga nḓivho ya vhagudi ya

tshivhumbeo tsha luambo, milayo na tshenzhemo ya vhutshilo havho. Zwivhumbeo zwa luambo zwi thusa vhagudi u pfesesa nḓila ine zwibveledzwa zwa vhumbwa ngayo. Vhagudi vha tea u shumisa u rangela u vhala, u vhala na zwiṱirathedzhi zwa nga murahu ha u vhala zwine zwa vha thusa u pfesesa na u ṱalusa zwibveledzwa zwo fhambanaho sa; u humbulela, u bvisela khagala, na u ṱhaṱhuvha. Vhagudi vha tea u shumisa nḓila dza u rangela u vhala dzi ngaho u sikima na u sikena mbonalo dza tshibveledzwa, zwipiḓa zwa bugu na tshivhumbeo tsha dziphara/zwibveledzwa na u guda uri zwi thusedza hani ṱhalutshedzo. Vhagudi vha tea u thuswa kha u wana ḓivhaipfi nga u vhala zwibveledzwa zwo fhambanaho. Fhedziha kha uvhu vhuimo ha u fhedza u dzhena tshikolo, vhunzhi ha idzi nyito kana mishumo i ḓo ṱoḓa khwaṱhisedzo ṱhukhu zwi tshi ya nga mugudi ene muṋe; izwi zwo vha tshipiḓa tsha mveledziso ya vhagudi kha vhuimo ho fhiraho.

U ṅwala na u ṋekedza zwi tendela vhagudi u fhaṱa na u amba ngelekanyo na mihumbulo nga nḓila yo lunzhedzanaho. Nḓowelo ya u ṅwala u tshi dovha kha nyimele, mishumo na masia a thero o fhambanaho zwi thusedza vhagudi u davhidzana nga nḓila i no tshila na u sumbedza vhukoni. Ndivho ndi u bveledza vhaṅwali vha re na vhukoni vhane vha shumisa zwikili zwavho u bveledza na u ṋekedza zwibveledzwa zwo ṅwalwaho nga ngona, zwa u vhona na zwa midia nnzhi kha ndivho dzo fhambanaho. Nḓivho ya zwivhumbeo zwa luambo na milayo zwi ḓo thusa vhagudi u bveledza zwibveledzwa zwo lundwaho na u vhekanywa tshidele. Zwivhumbeo zwa luambo zwi tea u gudiswa u itela u fhaṱa zwibveledzwa zwi ananaho na nyimele ya mushumo wonoyo. Kushumisele kwa zwivhumbeo zwa luambo ku so ngo guma kha u sengulusa mafhungo o imaho a oṱhe. Hu tea u ṱalutshedzwa nḓila ine mafhungo a vhumbwa ngayo u fhaṱa zwibveledzwa zwo fhelelaho sa zwiṱori, maanea, maṅwalo na mivhigo ine vhagudi vha guda u i vhala na u i ṅwala tshikoloni.

Zwikili zwi re afho nṱha zwi tea u gudiswa nga nḓila ya ṱhanganelano. Kha u ṱanganya izwi zwikili, ndavhalelo kha tshikili tshithihi i isa kha u shumisa tshiṅwe tshikili. Sa mugudi a re kha dibeithi, u ḓo vhala maanea a u ṱaṱa a konou bvisa awe maanea a u ṱaṱa a tshi shumisa zwivhumbeo zwa luambo sa pfanywa na mafhambanyi, khanedzano, maṱanganyi, n.z.

Zwivhumbeo na milayo zwa luambo zwi na mushumo wa ndeme kha u pfesesa na u bveledza zwibveledzwa zwo tou ṅwalwaho na zwa oraḽa. Ngauralo zwi tea u ṱanganywa na zwikili zwa luambo zwo ambiwaho afho nṱha.

2.5 Ngona dza u funza luambo

Ngona ya u funza luambo kha ano maṅwalwa a ḓisendeka nga tshibveledzwa, vhudavhidzani, ṱhanganelano na zwi lumbamaho kha maitele.

Ngona yo ḓisendekaho nga tshibveledzwa na **maitele a vhudavhidzani** vhuvhili hazwo zwo **ḓitika kha u dzulela u shumisa na u sika zwibveledzwa**.

Ngona yo ḓisendekaho kha tshibveledzwa a funza vhagudi uri vha vhe vhavhali, vhaṅwali, vhasedzulusi na vhabveledzi vha zwibveledzwa vha re na vhukoni, vhuḓifulufheli na vhusedzesi. Zwi dzhia u thetshelesa, u vhala, u ṱalela na u sengulusa zwibveledzwa u itela u pfesesa uri zwithu zwo bveledzwa hani na uri mvelele dza hone ndi dzifhio. Nga u sedzulusa nga vhuronwane (ha tsatsaladzo), vhagudi vha bveledza vhukoni ha u ṱalusa zwibveledzwa. Zwibveledzwa zwo dziaho ndi zwiko zwa ndeme zwa magudiswa na nyimele kha u davhidzana, u guda ho ṱanganywaho na u funza nyambo. Maitele o teiwaho kha zwibveledzwa a dovha a bveledza zwibveledzwa zwo fhambanaho u itela ndivho na vhathetshelesi. Kuitele ukwu ku mbo vha khagala nga u pfesesa uri zwibveledzwa zwi fhaṱwa hani.

Ngona ya vhudavhidzani a amba uri musi hu tshi guda luambo, mugudi u tea u ḓivha nga maanḓa luambo lwo livhiwaho khalwo na zwikhala zwa u ḓowela na u bveledza ulwo luambo. Vhagudi vha guda u vhala nga u dzulela u vhala, vha guda u ṅwala nga u dzula vha tshi ṅwala.

Ngona ya u shumisa maitele i shumiswa musi vhagudi vha tshi bveledza tshibveledzwa tsha u tou ṅwala na tsha oraḽa. Vhagudi vha dzhenela maimo o fhambanaho a zwa u thetshelesa, u amba na maitele a u ṅwala. Vha tea u humbula nga ha vhathetshelesi na ndivho musi vhe kati na maitele haya. Izwi zwi ḓo vha thusa uri vha davhidzane na u amba zwine vha khou elekanya nga nḓila yone**,** sa tsumbo, u funza nga ha u ṅwalwa a zwi sedzi kha tshibveledzwa fhedzi lini, zwi ḓi sedzavho na ndivho na maitele a u ṅwala. Kha maitele a u ṅwala vhagudi vha gudiswa nḓila ya u bveledza mihumbulo, u elekanya nga ha ndivho na vhathetshelesi, u ṅwala mvetomveto, u dzudzanya mishumo yavho na u ṉekedza tshibveledzwa tshine tsha bvisela khagala kuhumbulele kwavho.

Ngona dza u funza ḽitheretsha

Ndeme khulwane ya u vhala ḽitheretsha kiḽasini a si u sokou vhala fhedzi lini, ndi u bveledza u dzhiela nzhele ndeme ya kushumisele kwalo kana kwo teaho kwa luambo lwo kunakiswaho, lu re khagala, lwa kuambele, nahone zwa ṱhalutshedzea nga nḓila i pfalesaho tshoṱhe. Musi vhunzhi ha ḽitheretsha hu zwithu zwa u mvumvusa, u takadza, kana nzumbululo, vhaṅwali makone vha bveledza nganea, matambwa na zwirendo ngauri vha na mihumbulo, ngelekanyo na mafhungo, maitele, kuhumbulele na vhutendatenda zwine vha tama u kovhekana na kana u dzumbululela vhane vha ḓo vhala maṅwalwa avho. U shumisa luambo nga nḓila ya khumbulelwa ndi ḽiṅwe ḽa u dzumbulula, u khwaṱhisa, na u ṉea mavhala a zwi bvaho mihumbuloni yavho.

U funza ḽitheretsha a zwo ngo leluwa na khathihi, fhedzi zwi a konḓa arali hu si na u ṱalusa nga muthu ene muṉe, u elekanya na u fhulufhedzea na mahumbulwa u bva kha vhone vhaṉe vhagudi. Arali vha sa guda u pfesesa ḽitheretsha nga vhone vhaṉe, a vha nga ḓo vha vho guda zwinzhi. Vhagudisi vha tea u sa ṉea ṱhalutshedzo na mihumbulo yavho ya ḽitheretsha, fhedzi kha vha tendele u dzhenelela ha vhagudi u ya nga hune zwa konadzea ngaho.. U bvisela khagala kupfesesele kwawe a zwi na ndavha uri ndi zwone kana a si zwone. I tou vha nḓila ine muvhali a ṱoḓa u bvisela khagala kupfesesele kwawe.

Maga avhuḓisa a u funza ḽitheretsha nga nḓila yone a nga katela zwiṅwe kana zwoṱhe zwa zwi tevhelaho:

- U ita nga nḓila dzoṱhe u vhona uri bugu dza ḽitheretsha dzi vhalesiwe kiḽasini hu si khou awelwa ha itwa muṅwe mushumo na khathihi. Izwi zwi so ngo fhira vhege mbili. Ndi zwa ndeme uri vhagudi vha vhe na muhumbulo wo ṱambaho nga ha zwine zwa khou bvelela buguni vha tshi kha ḓi tou bva fhasi nayo. U fhedzesavho tshifhinga tshilapfu kha u vhala tshibveledzwa/bugu zwi a ḓi thithisa kha u pfesesa havhuḓi mudzedze wa nganetshelo na puloto. Dziṅwe kiḽasi dzi a kona u vhala zwibveledzwa dzi si khou thusiwa. Zwi tea u ṱuṱuwedzwa hezwi. *Vhurendi* vhu tea u gudiswa, hu si zwirendo. Kha vha vhale zwirendo zwinzhi kiḽasini, vha vhone uri vhagudi vha kona u ṅwala zwirendo nga vhone vhaṉe.
- Tsenguluso yo dziaho ya maṅwalwa ndi mushumo wo tetshelwaho maimo a yunivesithi, zwo ralo vhagudi kha vhuno vhuimo a vha tei u guda tsenguluso ya maṅwalwa zwi kha maimo o angalalesaho lini. Fhedziha muhumbulo woṱhe wa u funza ḽitheretsha ndi u sumbedza vhagudi uri Luambo lwa Hayani lu nga shumiswa hu na nzhele, vhuṱali, khumbulo na vhuḓi. Hezwi zwi amba u vha na vhusedzesi ha urii ḽitheretsha i sikwa hani, ya shumiswa hani, na u dzudzanyululwa hafhu u itela u bvisela khagala na u khwaṱhisedza zwine zwa khou ambiwa. Mishumo iyo i nga kwama u sedzulusa u vha hone na u sa vha hone ha zwifanyiso zwa muhumbulo, uri ndi zwifanyiso zwa muhumbulo zwifhio zwo nangiwaho nga muṅwali na uri ndi ngani; tshivhumbeo tsha mafhungo na u ṅwala pharagirafu, kana tshivhumbeo tsha zwirendo, kunangele kwa maipfi, zwiṱuṱwedzi u buḓekanya na tshibveledzwa; kushumisele kwa zwiga, mubvumo na muvhala ho teaho. Vhunzhi ha mushumo uyu wo ḓisendeka kha ḽitheretsha, fhedzi u sengulusa mutalo muṅwe na muṅwe wa tshibveledzwa zwi kwasha ndeme yatsho.

- Vhukoni ha u ṅwala vhu tea u ṱumekanywa na u guda ḽitheretsha. Mishumo ya u ṅwala ine ya ṱoḓa u pfesesiwa ha ḽitheretsha ine ya khou vhalwa i a thusa vhukuma kha u swikelela maimo a u takalela zwa vhusiki kha vhagudi. Nyambedzano kiḽasini dzi a vha dzavhuḓi arali muṅwe na muṅwe a tshi dzhenelela a shela mulenzhe. Fhedzi nyambedzano dza kiḽasini dzi no livhisa kha mishumo ya u ṅwala dzi ḓisa ndivho na mbuelo yavhuḓi.

- Tsha u fhedzisa, ndi zwa ndeme u sumbedza uri ḽitheretsha a si mafhungo a uri phindulo dzone ndi dzifhio lini: muhumbulo wa uri, sa tsumbo, tshirendo tshi nga kona u amba zwiṅwe na zwiiṅwe arali muthu a tshi nga kona u zwi sumbedza zwi nga vho amba uri ḽitheretsha ndi mazwifhi nahone zwi ita uri muthu a vhe na kuelekanyele ku si na ndavha na uri ḽitheretsha i shuma hani. Tshibveledzwa tshoṱhe tsho fhelela tshi na zwine tsha amba, hu si zwipiḓapiḓa zwatsho lini. U vhala tshibveledzwa nga nḓila yavhuḓi zwi ita uri zwo ṅwalwaho zwi kone u ṱalusea, u sikea, na u dzhiea nga muthu nga u shumisa maitele one a u sedzulusa.

2.6 Tshifhinga tsho avhelwaho kha kharikhuḽamu

Kharikhuḽamu ya Luambo lwa Hayani yo avhelwa awara 4.5 nga vhege. Ṅwaha wa tshikolo kana pfunzo u na vhege dza 40. Magudiswa oṱhe (zwi re ngomu) a luambo ane a vha kha iḽi ḽinwalo o dzudzanywa u ya nga sekele ya vhege mbili. Zwi amba uri Luambo lwa Hayani lwo avhelwa awara dza 9 kha sekele ya vhege mbili. **Vhadededzi a vha tei u tou fombe kha heyi sekele, vha i shumisa yo tou ralo naho zwi sa anani na nyimele yavho. Fhedzi vha tea u vhona uri nangoho zwikili zwa luambo, nga maanḓa u vhala na u ṅwala, zwi khou dzhielwa nṱha tshifhinga tshoṱhe.** Tshifhinga tsho avhelwaho zwikili zwa luambo zwo fhambanaho kha Gireidi ya 10 na 11 ndi vhege dza 36. Vhege nṋa dzo vhetshelwa mulingo. Tshifhinga tsho avhelwaho Luambo lwa Hayani kha Gireidi ya 12 ndi vhege dza 30. Vhege dza fumi dzo tetshelwa milingo.

Mbekanyatshifhinga/tsumbatshifhinga i tea u ita uri nga vhege hu vhe na pheriodo mbili dzi no ḓa khathihi dzi tsini na tsini. Kha mumono/sekele wa vhege mbili tshifhinga tshi tevhelaho tsho avhelwa zwikili zwa luambo zwo fhambanaho sa zwe zwa anganyiswa zwone afha fhasi:

Zwikili	U tetshelwa ha tshifhinga kha sekele ya vhege mbili (awara)	%
*U Thetshelesa na u Amba	1	10
*U Vhala na u Ṱalela: Tholokanyonḓivho na Ḽitheretsha	4	45
*U Ṅwala na u Ṋekedza	4	45

*Zwivhumbeo na milayo zwa luambo zwo angaredzwa kha tshifhinga tsho tetshelwaho u funza zwikili zwi re afho nṱha.

2.7 Ṱhoḓea dza u guda na u funza Luambo lwa Hayani sa thero

- Mugudi muṅwe na muṅwe u tea u vha na:

  (a) Bugupfarwa yo randelwaho ya luambo

  (b) Bugu tharu (3) dzo randelwaho dza tshaka dza ḽitheretsha dzi tevhelaho:

  Nganea/Folokuḽoo

  Ḓirama

  Vhurendi

  (c) Ṱhalusamaipfi

(d) Zwishumiswa zwa midia: Khuvhanganyo ya gurannḓa na magazini

- Mudededzi u tea u vha na:

  (a) Tshitatamennde tsha Phoḽisi tsha Kharikhuḽamu na u Linga tsha Lushaka

  (b) Phoḽisi ya Luambo Pfunzoni (PLP)

  (c) Bugupfarwa dza luambo dzi shumiswaho nga vhagudi na dziṅwe bugupfarwa sa zwiko zwa u engedza kha idzo dzo randelwaho

  (d) Bugu tharu (3) dzo randelwaho dza tshaka dza ḽitheretsha dzi tevhelaho:

  Nganea/Folokuḽoo

  Ḓirama

  Vhurendi

  (e) Ṱhalusamaipfi

  (f) Zwishumiswa/zwiko zwa midia: Tshaka dzo fhambanaho dza gurannḓa, magazini na burotsha

KHETHEKANYO YA 3: MAGUDISWA NA PULANE DZA U FUNZA ZWIKILI ZWA LUAMBO

Heyi khethekanyo yo khethekanywa ya bva zwipiḓa ZWIVHILI: Nyangaredzo ya Zwikili, Magudiswa na Zwiṱirathedzhi na Pulane dza u Funza.

3.1 U THETSHELESA NA U AMBA

U thetshelesa na u amba zwo fhambana, fhedzi ndi zwikili zwivhili zwi tikedzanaho. Vhuvhili hazwo zwi dzula zwi hone kiḽasirumuni naho lu si lwa fomaḽa musi vhagudi vha tshi ṱanganedza kana u amba mafhungo. U thetshelesa na u amba ha fomaḽa ha zwivhumbeo zwo nangiwaho, sa dibeithi, hu ṱoḓa u funza ho dziaho vhukuma. U thetshelesa na u amba ha fomaḽa na hu si ha fomaḽa ho vangana na u vhala, u ṅwala na nḓowenḓowe ya luambo, nahone u amba hu nga ḓi ṋea tshibveledzwa tshivhumbeo tsha oraḽa (sa u vhalela nṱha).

U THETSHELESA

Maitele a u thetshelesa

U funza u thetshelesa zwi anzela u shuma zwavhuḓi nga u tevhedza zwiteńwa zwa maitele a u thetshelesa. Heyi ndi nyito ine ya dzhia maimo mararu ane a sumbedza zwiṱirathedzhi zwa u thetshelesa zwi imaho nga zwoṱhe u itela u pfesesa na u wana mulaedza wa tshipitshi na zwińwe zwivhumbeo zwa u thetshelesa. Maga o raloho ha nga tevhelwi hoṱhehoṱhe kha maitele aya. Sa tsumbo, musi vhagudi vha tshi khou thetshelesa ṱhalutshedzo yo rekhodiwaho vha ḓo ranga nga nyito ya **u vhala ha thangeli** hune ha ṱuṱula u thetshelesa hu na ndivho ha dovha ha vha thusa u ḓikwamanya na tshenzhemo yavho. Nyito dza **u thetshelesa** dzi vha thusa u elelwa zwoṱhe nga vhuḓalo na u ela vhuḓi ha mulaedza. **U vhala ha nga murahu** hu nga ita uri vhagudi vha fhindule nga ha zwe vha zwi pfa vhe kha nyambedzano.

Nḓowenḓowe dza tholokanyonḓivho ya u thetshelesa na u linga zwi ṋea tshikhala tsha u funza vhagudi u thetshelesa.

U rangela u thetshelesa

- Mudededzi u ṋea nyimele ya u thetshelesa
- U ṱuṱula dzangalelo ḽa vhagudi
- U ṱuṱula ḓivhaipfi ḽa vhagudi
- Vhagudi vha humbulela magudiswa
- Mudededzi u ṱuṱula nḓivho i re hone ya vhagudi
- Mudededzi u sedzulusa maimo a u thetshelesa
- U fhaṱa nḓivho ya u rangela
- Vhagudi vha wana ndivho ya u tshetshelesa

Nga tshifhinga tsha u thetshelesa

- Vhagudi vha sengulusa

- o mulaedza
- o muambi
- o vhuṱanzi ha muambi, u humbula na madakalo a nyanyulaho

- ita vhuṱumani ha muhumbulo
- wana ṱhalutshedzo
- vhudzisa mbudziso
- humbulela na u khwaṱhisedza zwe vha humbula
- U vhuisa muhumbulo na u ṱhaṱhuvha

Nga murahu ha u thetshelesa

- U vhudzisa mbudziso (nga vhagudi/mudededzi)
- Vhagudi vha amba nga zwo ambiwaho nga muambi
- Vhagudi vha nweledza zwo ṋekedziwaho nga u tou amba
- Vhagudi vha sedzulusa notsi
- Vhagudi vha sengulusa na u ṱhaṱhuvha zwe zwa ambiwa
- Vhagudi vha ḓidzhenisa kha mishumo ine ya bveledza zwiteṅwa kana khontseputi dzo gudiwaho
- Vhagudi vha vhuisa muhumbulo kha zwo ṋekedziwaho

Tshaka dzo fhambanaho dza u thetshelesa

U thetshelesa u itela u wana mafhungo o tiwaho

U thetshelesa, hu si u tou pfa muungo wa zwine zwa khou ambiwa, ndi zwone zwa ndeme kha u ṋea phindulo ya vhuṱali kha ḽifhasi ḽo ri tangaho. Kha ḽifhasi ḽine thekhinoḽodzhi ya ri ḓisela vhunzhi ha mibvumo, maipfi, muzika na u amba, u guda u thetshelesa fhedzi kha zwine zwa vha zwa ndeme kana zwi no shuma ndi zwa vhuṱhogwa. Zwinzhi zwa zwe zwa dodombedzwa afha fhasi, zwine zwa bvelela kha maimo o fhambanaho a maitele a u thetshelesa o bulwaho afho nṱha zwi ḓo vha zwi sa ḓivhiwi nga matshudeni a re kha vhuimo uvhu, na uri vhagudi vha tea u shuma fhedzi na maitele ane vha pfa uri kiḽasi dzavho dzi ṱoḓa u shumisa one.

- U ṱuṱuwedza/u nyanyula nḓivho ya siangane u sa athu u thetshelesa
- U ḓivha ndivho ya muambi
- U ṋea vhuvha ha muthu hoṱhe kha mushumo wa u thetshelesa na u sumbedza dzangalelo
- U ṱoḓa ṱhalutshedzo
- U sedzulusa u pfesesea ha mulaedza nga u ita vhuṱumekanyi, u bvumba na u khwaṱhisedza zwo bvumbiwaho,

u humbulela, u ṱhaṱhuvha, na u humbula

- U ita notsi dzi no amba, u ṋea mavhala, u mepa, u khethekanya, u nweledza, u ita mutevhe wa u sedzulusa, u ṱalutshedza
- U pfesesa milaedza i bvaho kha muambi
- U dzhiela nzhele nyimele na ṱhalutshedzo na mishumo ya maipfi
- U ḓivha, u ṱalusa na u ṱhaṱhuvha milaedza
- U pfesesa ndaela, masia na maitele
- U topola mihumbulo mihulwane na i i tikedzaho
- U ita uri u pfesese mafhungo: u vhambedza, u ṱhonifha ndaela, u ḓadza magake, u wana phambano, u swaya zwipiḓa, u pfukisa mafhungo, u tevhekanya, u fanyisa, u pfa ṱhalutshedzo
- U tevhelela zwe zwa ṋekedzwa nga: u fhindula mbudziso, notsi dza tsedzuluso, u vhekanya mihumbulo, u nweledza, u bvisela khagala, u vhuisa muhumbulo, u amba kana u ṅwala

U thetshelesa u itela u sengulusa na u ṱhaṱhuvha/saukanya nga vhuronwane

Vhunzhi ha maitele o dodombedzwaho afha fhasi a thusa kha u guda zwibveledzwa zwa ḽitheretsha, khungedzelo na maṅwalo a zwa polotiki. Nga murahu ha mushumo wa u thetshelesa, vhagudisi vha ṋekedzwa tshifhinga tsha nyambedzano, fhedzi ndi zwa ndeme u dzhia mishumo iyi ya itiwa ya u tou ṅwala. Ha tou bviswa tshipiḓa tshiṱuku kha mubvumo wa luimbo lwa fiḽimu tshipiḓa tshenetsho tshi nga shumiswa u thoma maanea a nganetshelo ("Naa no pfa mini? Edzisani u wana uri zwi ambani). U nangwa ha maipfi a tshivhalo a no nyanyula kha tshipitshi kana kha tshirendo tshe tsha vhalwa zwi nga dzheniswa kha mushumo wa u ṅwala u yelanaho na zwi re ngomu mafhungoni. Dzhenisani maipfi kha tshitatamennde tsho fhambanaho na zwe zwa ambiwa kha tshipitshi; kana ni shumise maipfi aṋu kha tshirendo uri ni pfesese maipfi zwavhuḓi.

- U ḓivha na u ṱalutshedzela luambo lwa u kwengweledza, lwa nyanyuwo na lwa u fhuredzela, u dzhia sia, lu-vhengelambiluni na u vhona zwithu nga iṱo ḽithihi
- U fhambanya vhukati ha mbuno na kuvhonele
- U fhindula kha tshitaila, thounu na redzhisiṱara na u pima nga nḓila yone.
- U fhindula nga ha tshitaila, thounu na ridzhisiṱara na u ṱhaṱhuvha nga ngona
- U pfesesa kutevhekanele kwone kwa mafhungo
- U haṱula na u ṋea vhuṱanzi
- U humbulela na u anganyela masiandaitwa
- U pfesesa kushumisele kwa luambo, u nanga maipfi, tshivhumbeo na kubulele kwa maipfi

U thetshelesa lwa u itela u khoḓedzela na u davhidzana na vhaṅwe

Mishumo iyi ya u thetshelesa i shumiswa zwavhuḓi kha dibeithi, nyambedzano ya zwigwada zwiṱuku na kha nyambedzano ya tshivhumbeo tshiṅwe na tshiṅwe. U vhona zwipiḓa zwa fiḽimu zwi a thusa u sengulusa mbonalo sa zwe zwa tevhekanywa afha fhasi.

- U fhindula nzulele dza vhudavhidzani
- U shumisa milayo ya u sielisana kha u haseledza
- U vhudzisa mbudziso uri vhudavhidzani vhu bvele phanḓa
- U fhindula nyambo, u amba nga zwiga, u amba nga maṱo na luambo lwa muvhili
- U sumbedza u pfesesa vhushaka vhukati ha luambo na mvelele nga u ṱhonifha maitele a mvelele
- U fhindula kha zwivhuya zwa lunako lwa tshibveledzwa tsha oraḽa, tsumbo: mutevhetsindo, tshikhala, zwi ḓiswaho nga mibvumo, zwifanyiso zwa muhumbulo, ngafhadzo dzine dza tshimbilelana na tshibveledzwa.

U AMBA

Kha uyu murole une khawo vhagudi vha khou khunyeledza pfunzo yavho, vha vho kona u amba hu na vhulelu, zwi pfalaho na nga ngona, vho ambadzwa tshiala tshihulwanesa tsha vhutshilo havho, vhone sa vhathu khathihi na kha zwa phurofesheni. U sika vhuḓifulufheli uvhu ndi zwa ndeme u fhira iṅwevho thekhiniki kana vhungole ha u amba na vhathu. Vhagudi vha tea u ḓivha uri musi vha tshi amba, a hu nga vhi na u seiwa kana u holedzwa, vha tea u fulufhedziswa uri musi vha tshi amba vhagudisi vha ḓo vha tikedza lwo fhelelaho na u vha ṱuṱuwedza tshifhinga tshoṱhe.

Vhagudi vho funzwa vhunzhi ha thekhiniki dza mutheo wa u ita tshipitshi tshavhuḓi vha sa athu u swika kha uvhu vhuimo. Vhone kha vha funze vhana zwine vha tea u guda fhedzi.

Maitele a u amba

Mafunzele a u amba a tea u dzhiela nzhele maitele na zwiṱirathedzhi zwa vhudavhidzani zwi tevhelaho:

- U pulana, u ṱoḓisisa na u dzudzanya
- U ita nḓowenḓowe na u ṋekedza

U pulana, u ṱoḓisisa na u vhekanya

Vhagudi vha tea u sumbedza u pulana, u ṱoḓisisa na u dzudzanya zwikili zwa u ṋekedza nga:

- u shumisa ridzhisiṱara yone, tshitaila na ipfi u ya nga ha vhathetshelesi, ndivho, zwi re ngomu mafhungoni na muhumbulo muhulwane;
- U shumisa luambo lwone;
- U sumbedza u dzhiela nzhele kushumisele kwone kwa luambo nga u ṋea mbuno na u bvisela khagala kuvhonele kwa ene muṋe kwa zwithu nga u shumisa ṱhalutshedzo i re khagala na ṱhalutshedzo yo dzumbamaho na ṱhalutshedzo ya u tou humbulela

- U bvisela khagala zwa ndeme, maime, u dzhia sia, u sedza zwithu nga iṱo ḽithihi (siṱeriothaiphi), luambo lwa u nyanyula, lwa u kwengweledza na lwa u fhuredzela;
- U shumisa zwiko na zwishumiswa zwa maṅwalwa sa ṯhalusamaipfi na thesorasi u nanga ḓivhaipfi yone i no shuma na u ita ṉetshedzo nga u shumisa notsi na propo, zwa odio na/kana thusedzi dza u vhona na girafu u ita uri zwiṉetshedzwa zwi kunge na u sa vha na vhukhakhi.

U ita nḓowenḓowe na u ṉekedza

Vhagudi vha tea u ita nḓowenḓowe u itela u sumbedza zwikili zwa u ṉekedza zwa oraḽa nga:

- U amba o sedza vhathetshelesi maṱoni
- U shumisa zwiko/zwishumiswa zwinzhi zwo teaho zwe zwa ṱoliwa, zwi katelaho mbuno na tsumbo nnzhi u ya nga ha ṯhoḓea dza mushumo wo ṉewaho.
- U shumisa mathomo a no nyanyula na magumo a re na maanḓa; u bveledza mihumbulo na u ṉea thikhedzo nga nḓila ya u tevhelelea; u amba mbuno fhedzi kha tshipitshi wa litsha u bva kha mudzedze, u dovholola hu so ngo teaho na kushumisele kwa maipfi nga nḓila yo kalulaho lune a vho sala a si na ndeme.
- U shumisa zwivhumbeo zwa u dzudzanya mafhungo, sa u tevhekana, u shumisa ṯhoho, mvelelo na zwiitisi, u fhambanyisa na u fanyisa, u tandulula thaidzo, u vhudza na u ṯuṯuwedza
- U shumisa thounu yone
- U ṉekedza na u bveledza thikhedzo ya mihumbulo yau zwavhuḓi na u nanga lushaka lwone lwa vhuṱanzi (tsumbo, mbalombalo (tshitatisitiki), vhuṱanzi, nzulele iyo) zwine zwa swikelela zwiga zwo tewaho zwa ndingo dza vhuṱanzi, zwi tshi katela na vhudzivha, ndeme na u tshimbilelana hazwo na nyimele na vha ṯanganedzaho mafhungo
- U shumisa zwivhumbeo zwo teaho zwa kuambele na vhathu kana u dovholola (tsumbo: ‘vhanna na vhafuma-kadzi; ndi tea u ombedzela uri…’)
- U nanga maipfi o teaho, zwivhumbeo zwa luambo na milayo
- U shumisa thekhiniki ya u tou amba na ya u sa amba kha u ṉekedza (tsumbo, thounu, u bvisa ipfi/moduḽesheni kana muungo, voḽumu, u elela/thempho, u vhumba mafurase, u shumisa maṱo, u amba nga tshifhaṱuwo, u amba nga zwiga na luambo lwa muvhili) musi a tshi khou amba.

Mbonalo na milayo zwa zwibveledzwa zwa vhudavhidzani zwa oraḽa

Tshipitshi tsho lugiselwaho

Zwoṱhe zwo dodombedzwaho fhasi ha u ita nḓowenḓowe na u ṉekedza zwi shuma na hafha.

Tshipitshi tshi so ngo lugiselwaho

- U shumisa thounu, u bvisa ipfi, u elela, u livhanyisa/ṱanganya maṱo, kuimele na u amba nga zwiga
- U shumisa ḓivhaipfi yo teaho nahone i no shuma na zwivhumbeo zwa luambo
- U shumisa mathomo na magumo zwavhuḓi

Inthaviyu

- U shumisa u vhudzisa, u kwengweledza, u dzhia notsi, u nweledza, zwikili zwa u thetshelesa na zwi si zwa u thetshelesa nga ngona.
- U pulana na u lugisa, u wana ndivho, siangane, u n̓ea mavhala, mbudziso, tshifhinga, fhethu, u tevhekanya, fhethu (ṱolani Mbonalo dza u ṅwala).
- U shumisa thekhiniki dza u inthavuwa nga u sielisana:
    - Mathomo (u ḓiḓivhadza; u amba ndivho)
    - Rapoto (u sika muya wa u fulufhedzana)
    - Mbudziso (u vhudzisa mbudziso nyangaredzi na dzo nangiwaho, mbudziso dzo teaho; u shumisa luambo lwo ṱambaho, lu no pfela vhuṱungu, lu re na ṱhonifho, lwa u kwengweledza: u thetshelesa zwavhuḓi, u ṱhaṱhuvha phindulo, u fhindula zwone u sumbedza nḓivho)
    - Manweledzo (u rekhoda phindulo nga u dzhia notsi, u nweledza, u tevhekanya na u dzudzanya phindulo na zwidodombedzwa zwa ndeme nga nḓila yo lunzhedzanaho
    - U vala (u livhuwa vhainthaviwiwa; u n̓ea zwidodombedzwa zwa vhukwamani).

U ḓivhadza muambi

- U ḓivhadza muambi kha vhathetshelesi nga vhuḓalo nahone nga nḓila yo teaho
- U pulana, u dzudzanya na u n̓ekedza.
    - U katela luambo lwa fomaḽa kha u ṱanganedza na u ḓivhadza muambi. Hu so ngo itwa miswaswo
    - U ita ṱhoḓisiso u itela u wana mafhungo kha muambi na maipfi ane vha ḓo a shumisa hezwi vha tshi mu ḓivhadza
    - U wana kha muambi uri hu shumiswa zwifhio kha CV yawe
    - U n̓ea mafhungo o teaho nga ha siangane ya muambi.
    - U amba zwiṱuku nga ḓivhazwakale ya muambi sa pfunzo yawe, ndalukanyo dzawe na ḓivhazwakale ya kutholelwe kwawe
    - U amba zwi no takalelwa nga muambi zwi livhanaho na tshipitshi
    - U amba zwa nṱhesa zwe muambi a zwi swikelela
    - U ṱumanya mathomo na muhumbulo muhulwane wa zwine zwa ḓo ambiwa (sa tsumbo: ndi ngani muambi o rambiwa u ḓa u amba vhuṱamboni).
    - U ḓivhadza dzina ḽa muambi mafhedziseloni na u ḽi bula nga nḓila yone nahone zwavhuḓi.
    - U pfufhifhadza mathomo: vhathetshelesi vho ḓa u thetshelesa muambi hu si muḓivhadzi.

U ṋea ndivhuho

U livhuha muambi musi a tshi fhedza u amba tshipitshi tshawe na vhathetshelesi

- U pulana, u lugisa na u ṋekedza.
- U thetshelesa muambi zwavhuḓi, u itela u sumbedza zwa ndeme zwi bvaho kha maambiwa.
- U dobedza mbuno dza ndeme kha zwi ambiwaho (tsumbo: u livhuha muambi kha u dzumbulula mihumbulo kana mafhungo e a vha a sa ḓivhei kale)
- U ṋea ndivhuwo nga u pfufhifhadza nahone hu si na u monamona.

Nyambedzano ya phanele

- Vhaambi vha amba nga ha tshiteńwa tsha ṱhoho tsho nangiwaho
- Kushumisele kwa mafurase/kuambele kwone ku shumiswaho kha nyambedzano ya phanele
- Mishumo ya mudzulatshidulo:
    - o U ita uri hu vhe na mulalo kana oda (u sa vha na u thithiswa kana thavhithavhi)
    - o U langa tshifhinga
    - o U omelela kha adzhenda
    - o U ṱuṱuwedza u dzhenelela kana u shela mulenzhe
    - o U sa dzhia sia
    - o U vhidza mahumbulwa kana vouthu

Nyambedzano i si ya fomaḽa/u haseledza

- U thoma nyambedzano na u ri i bvele phanḓa
- Milayo ya u sielisana kha nyambedzano
- U imelela vhuimo
- U ambedzana
- U ḓadza magake na u ṱuṱuwedza muambi
- U kovhekana mihumbulo na tshenzhemo na u sumbedza u pfesesa maipfi a thikho/khonseputi.

Dibeithi

- **Ḽiambiwa kana ḽikumedzwa**: ndi tshitatamennde/fhungo ḽine zwigwada zwivhili/ thimu mbili dza khou hanedzana/ṱaṱisana nga haḽo (tsumbo: 'U laṱa mapfumo ndi yone thandululo i yoṱhe ya mulalo na vhudziki kha ḽifhasini ').
- **Mbuno dza u hanedza :** u ṱalutshedza uri ndi ngani iṅwe thimu i tshi fhambana kana u hanedzana na iṅwe thimu.
- **Vhaambi vha no ima na ṱhoho:** vha ima na ṱhoho. Thimu i no ima na ṱhoho i na muhwalo wa u ita uri vha pfiwe, vha thoma na u fhedza dibeithi.
- **Vhaambi vha no hanedza ṱhoho:** A vha imi na ṱhoho nga u ṋekedza zwi no pfala zwi hanedzanaho na vha no ima na ṱhoho, na u tikedza vhuimohavho.

Matshimbidzele a dibeithi

- Ṱhoho na ḽikumedzwa ḽa u thoma zwi thoma u ambiwa nga muambi a no ima na ṱhoho wa u thoma.
- U ṱaṱa ha u thoma hu ṋekedzwa nga muambi wa u hanedza wa u thoma.
- Muambi a imaho na ṱhoho wa vhuvhili u ṋekedza khanedzano ya tshigwada tshawe.
- Muambi wa vhuvhili a no hanedzana na ṱhoho u tikedza mihumbulo o imelela thimu yawe.
- Muambi wa vhuvhili a no hanedza ṱhoho u tikedza mihumbulo o imelela thimu yawe.
- Thimu i no ima na ṱhoho na ine ya hanedza na ṱhoho i ṋewa minete ya 5-10 ya u awela u lugisela **u** dzudzanya mbuno dza u hanedza vhuṱanzi ha tshiṅwe tshigwada. Thimu iṅwe na iṅwe i tea u hanedza zwi ambiwaho nga vhane vha khou ṱaṱisana navho na u fhaṱa na u imelela mafhungo avho.
- Thimu ine ya khou hanedza i ṋea mbuno mbili dza u hanedza thikhedzo mbili dza mihumbulo dzo ṋewaho nga tshigwada tshine tsha khou ima na ṱhoho khathihi na u ṋea thikhedzo dzavho mbili.
- Thimu ine ya khou ima na ṱhoho i ṋea mbuno mbili dza u hanedza thikhedzo mbili dzo ṋewaho nga tshigwada tshine tsha khou hanedza khathihi na u ṋea thikhedzo dzavho mbili.

Vhulapfu ha zwibveledzwa zwine zwa ḓo shumiswa kha u thetshelesela u itela u pfesesa

Zwibveledzwa	Gireidi	Vhulapfu ha tshibveledzwa (maipfi)
• Oraḽa, zwibveledwa zwa u vhonwa na u thetsheleswa na zwa midia nnzhi sa athikili dza magazini, gurannḓa, khathuni, khunguwedzo • Dikishinari/Thesorasi • Zwibveledzwa zwa odio (U thetshelesela u itela u pfesesa. Kha Gireidi ya 10 na ya11 - kiḽipu ya vhulapfu ha minete mivhili (2), kha Gireidi ya 12 - kiḽipu ya vhulapfu ha minete miraru (3) 0. Tshibveledzwa tshi nga kha ḓi vhaliwa luvhili hu sa athu u lingwa. • Bugu ya mutevhe wa ṱhingo, shedulu na gaidi ya TV • Zwibveledzwa zwa vhudavhidzani na zwa vhusiki • Zwibveledzwa zwa mafhungo na zwa referentsi • Zwibveledzwa zwa u engedzedza nḓivho • Zwibveledzwa zwa u u pfiwa na u vhonwa (Fiḽimu, mbekanyamushumo na dokhumenthari dza theḽevishini, zwo rekhodwaho, mbekanyamushumo dza radio, zwinepe kana zwifanyiso, vidio dza muzika)	10	200
	11	300
	12	400
KANA thesite ya minete ya 30 (hu tshi katelwa na kiḽipi ya u tou thetshelesa ya minete mivhili [Gireidi ya 10 & ya 11], kiḽipi ya u tou thetshelesa ya minete miraru [Gireidi ya 12] na u fhindula mbudziso).		

Tshifhinga tsho anganyelwaho malugana na zwibveledzwa zwa vhudavhidzani ha oraḽa

Zwibveledzwa	Tshifhinga Gireidi ya 10 - 12 (minetse)
U haseledza, dibeithi, nyambedzano ya foramu/tshigwada/ phanele	20 - 30
Mufhindulano wa vhavhili (daiḽogo)	6 - 8
Masia na ndaela	4 - 5
Inthaviyu	10 - 15
U ḓivhadza muambi; dzindivhuho	4 - 5
Tshipitshi tsho lugiselwaho, muvhigo, riviyu	4 - 5
Tshipitshi tshi so ngo lugiselwaho	2 - 3
U anetshela tshiṱori	8 - 10
Muṱangano na maga ane a fanela u tevhedzwa	10 - 15

3.2 U VHALA NA U ṬALELA

Tshipiḓa hetshi tshi shumana na maitele a u vhala na u ṱalela khathihi na zwiṱirathedzhi zwa u vhala u itela u pfesesa na u takalela zwibveledzwa zwa ḽitheretsha khathihi na izwo zwi si zwa ḽitheretsha.

Maitele a u vhala

U funza u vhala zwi katela u shuma nga zwipiḓa zwa maitele a u vhala. Iyi ndi nyito ya maga mararu ine ya ṋea tsumbo ya zwiṱirathedzhi zwa u vhala u woṱhe u itela u ṱalutshedzela na u pfesesa tshibveledzwa. Fhedzi hu nga ḓi vha na nyimele ine a i tei u shumisa ḽiga ḽiṅwe na ḽiṅwe lini. Tsumbo, arali vhagudi vha tshi khou vhala lushaka lwa zwibveledzwa lu so ngo ḓoweleaho, vha ḓo tea u ita nyito ya **u rangela u vhala,** u itela u ḓivha mbonalo dza nga nnḓa dza lushaka ulu lwa tshibveledzwa, zwine zwa ḓo sia vha tshi vho zwi konanya na tshenzhemo yavho. Nyito dza **u vhala** dzi ḓo vha thusa u sengulusa mbonalo dza luambo na tshivhumbeo nga vhuḓalo. **Nga murahu ha u vhala,** vhagudi vha lingedza u bveledza kana u ḓiṅwalela lushaka lwa tshibveledzwa tshe vha vhala nga hatsho nga vhone vhaṋe.

U rangela u vhala hu ḓivhadza vhagudi nga ha tshibveledzwa. Hafha vhagudi vha tea u shumisa tshenzhemo yavho.

- u sikima na u sikena mbonalo dza tshibveledzwa: dzina ḽa bugu, ṱhoho, ṱhohwana, khephusheni, zwipiḓa zwi vhonwaho na mafhungo a girafiki, tsumbo, fontho na u nombora, nzudzanyo, aikhoni/zwiga, nyolo, girafu, tshati, daigiramu, mapa, misevhe, maipfi a ndeme ane a nga shumiswa kha u setsha, nz.
- u sikima na u sikena zwipiḓa zwa bugu, tsumbo: siaṱari ḽa dzina ḽa bugu/ khavara, thebuḽu ya zwi re ngomu, ndima, guḽosari, indekisi, aphendikisi, notsi dza magumoni a siaṱari, nz.
- u humbulela nga u shumisa ndivho kana mafhungo u bva kha u vhala nga nṱha (u sikena na u sikima) u itela u wana zwidodombedzwa zwa tshibveledzwa
- u shumana na ḓivhaipfi ya ndeme iṅwe na iṅwe ine vhagudi vha nga vha vha sa i ṱalukanyi.

U vhala zwi katela u pfesesa zwine tshibveledzwa tsha amba zwone na u dzhiela nzhele mbonalo dza luambo dzo shumiswaho

- U vhona uri nangoho tshibveledzwa ndi tsha mudzio/ndeme
- U wana ṱhalutshedzo dza maipfi a so ngo ḓoweleaho na zwifanyiso nga u shumisa zwikili zwa nḓivho ine wa vha nayo kha zwipiḓa zwa ipfi na u vha na luvhonela lwa ṱhalutshedzo lwo ḓisendeka nga nyimele
- U shumisa zwiṱirathedzhi zwa u pfesesa: u kona u ṱumanya, u ingamela u itela u pfesesa, u sudzulusa luvhilo lwa u vhala u ya nga ha vhukonḓi ha tshibveledzwa, u dovholola u vhala musi zwo tea, u lavhelesa phanḓa kha tshibveledzwa hu ndingedzo dza u ṱoḓa mafhungo ane a nga u thusa, u vhudzisa na u fhindula mbudziso (dza maimo a fhasi u ya kha a nṱha), u vhumba zwifanyiso mihumbuloni, u humbulela, u vhalela u ṱoḓa mihumbulo na midzedze mihulwane, u sedza kushumisele kwa maipfi na zwivhumbeo zwa luambo, u ḓivha lushaka lwa tshibveledzwa nga u shumisa mbonalo dza tshivhumbeo na luambo
- U ita notsi kana u nweledza mihumbulo mihulwane kana ine ya tikedza

Nga murahu ha u vhala zwi ita uri vhagudi vha kone u ṱalela na u fhindula tshibveledzwa nga vhuḓalo

- U fhindula mbudziso dzine dza bva kha tshibveledzwa dza maimo a fhasi na dza maimo a nṱha

- U fhambanyisa na u fanyisa; u ṱanganyisa
- U pima ndeme, u dzhia tsheo na u amba vhuḓipfi hau.
- U bveledza hafhu tshibveledzwa tsha ḽitheretsha nga u tou ṅwala (tsha lushaka lwonolwo) (musi zwo tea)
- U bveledza nḓivho ya kushumiselwe kwa luambo nga nḓila ya vhudzivha:
    - Mbuno na kuvhonele kwa muthu
    - Ṱhalutshedzo yo livhaho na ya u tou humbulela
    - Ṱhalutshedzo i re khagala/ i so ngo dzumbamaho na yo dzumbamaho
    - Siangane ya tshibveledzwa na muṅwali malugana na zwa matshilisano a vhathu na zwa poḽitiki na zwa mvelele
    - Masiandaitwa a u nanga na u siedza kha zwine zwithu zwa amba zwone
    - Vhushaka vhukati ha luambo na maanḓa
    - Luambo lu nyanyulaho na u fhuredzela, u kwengweledza, u dzhia sia, u ṱalula, u sedza nga iṱo ḽithihi, u shumisa nḓila dzo fhambanaho dza u shumisa luambo, u humbulela, u tikedza mbuno, ndivho ya u katela kana u sia nnḓa maṅwe mafhungo, nz

U ṱalutshedzela zwibveledzwa zwa u vhonwa (zwibveledzwa zwo vhalaho zwa girafiki /nyolo na zwa u tou vhonwa)

Kha vhagudi vhanzhi tshikirini ndi tshone tshiko tshihulwane tsha u wana hone mafhungo ane vha tou a vhona u fhirisa ane a tou vhaliwa kana u ganḓiswa. Ḽitheresi kana vhufunzei ha u tou vhona ndi tshikhala tsha ndeme kha u guda; nga maṅwe maipfi, khomphyutha ndi tshone tshiko tsho pfumaho tsha u wana mafhungo a u tou vhona. Kha hu senguluswe ndeme ya kudzulele kwa tshibveledzwa kha webusaithi (lubuvhisia) yo ḓoweleaho; nḓila ine tshenzhemo ya vhathu ya dzhiwa nga vhakunguwedzi; nḓila ine kutshimbilele na mivhala zwa kona u kwengweledza mushumisi uri a kandele kha maṅwe masia.

- Thekhiniki dza u kwengweledza: Luambo lu nyanyulaho, u kwengweledza, u dzhia sia, luambo lwa u fhuredzela
- Nḓila ine luambo na zwivhumbeo zwa humbudza na u dzudzanya ndeme na maime: zwifanyiso na luambo lwa u ṱalula nga mbeu, luambo lu sumbedzaho u ṱalula nga muvhala, lu ṱalulaho nga vhukale kana u ḓitika nga u ombedzela kha u vhona tshithu nga iṱo ḽithihi, zwihuluhulu kha khungedzelo
- Zwi ḓiswaho nga u shumisa tshaka dza fontho na saizi dzadzo, ṱhoho na khephusheni
- U saukanya, u ṱalusa, vhupimandeme na u fhindula kha mutevhe wa khathuni/miswaswo.

Mveledziso ya ḓivhaipfi na kushumisele kwa luambo

Nḓivho ya zwiga zwa ḓivhaipfi na kushumisele kwa luambo zwi tea u funziwa vhagudi sa zwine zwa vhonalisa zwone kha zwibveledzwa zwa nganetshelo (phurosa) na zwirendo, zwa vhukuma na zwa kholekhole (fikishini na zwi si zwa fikishini). Sa tsumbo, musi ri tshi shumisa figara dza muambo, ndi zwa ndeme u amba uri ndi ngani ho shumiswa figara ya muambo nṯhani ha u sokou dzi ḓivha. Zwi khwine u vhudzisa mbudziso, sa: “Maṯhakheshanda ndi mini? Ndi ngani muṅwali o shumisa maṯhakheshanda afha?”, u fhirisa u vhudzisa uri: “Ndi figaraḓe ya muambo yo shumiswaho afha?” ; ha sa koḓelwe na nga mbudziso ine ya ri “Ndi ngani muṅwali o shumisa figara iyi?”.

Hu tea u tou pfi fombe kha zwi tevhelaho:

- Luambo lwo dzumbamaho na zwishumiswa zwa mbudziso dzi si na phindulo: maidioma, maambele, mirero, figara dza muambo (ḽifanyisi, methafore, ḽiedzamuthu, oximoroni, methonimi, onomatopia, haiphabola, ḽifhambanyi, ḽishandi, muhoyo/sathaya, tshigoḓo, maṯhakheshanda, ḽiḓihanedzi, phani, sinodotshi, anthithesisi. Naho hu uri nḓivho ya figara dza muambo i ya ndeme, zwiteṅwa izwi zwi tea u gudiswa vhagudi musi zwi kha tshibveledzwa tsha vhukuma, phurosa na vhurendi vhuvhili hazwo, fikishini na zwi si fikishini. A zwi tei u gudiswa nga tshithihi nga tshithihi lini. Zwi fanela u gudiswa fhasi ha nyimele kana nzulele ine ya khou itea nga tshenetsho tshifhinga. A hu tei u tou vha na pheriodo ya uri ṋamusi ndi khou ya u funza, tsumbo, nga ha maidioma kana iṅwe figara ya muambo.
- U sumbedza phambano kha ṯhalutshedzo i re khagala (dinothesheni) na ṯhalutshedzo yo dzumbamaho (khonothesheni)
- U shumisa ṯhalusamaipfi, thesorasi na dziṅwe bugupfarwa u wana zwine maipfi kana zwithu zwa amba zwone, mupeleṯo, kubulele kwa maipfi, u khethekanya madungo na zwipiḓa zwa muambo zwa maipfi a so ngo ḓoweleaho.
- U ḓivha zwine thangi dzo ḓoweleaho dza amba zwone (tsumbo : ra-, nya-, ṋe-) na mitshila yo ḓoweleaho (tsumbo: -nyana, -lume, -kadzi)
- U ṯalusa zwine maipfi a amba zwone na vhuṯumani hao na maipfi a no fana nao hu tshi shumiswa lushaka lwa mudzi, mutshila na thangi.
- u shumisa nyimele (tsumbo, ṯhalutshedzo ya ipfi i re kha fhungo), (tsumbo: khoma, zwiḓevhe) na zwiga zwa girafiki (u swifhadza ipfi) u itela u ḓivha zwine maipfi a so ngo ḓoweleaho a amba zwone
- U ṯalusa phoḽisemi hu tshi khou shumiswa zwibveledzwa zwi leluwaho zwi no khou amba nga ha ṯhoho dzi vhonalaho na u farea. Tsumbo, na homonimi.
- U ḓivha aḽushini dzo ḓoweleaho. Tsumbo, u ḓivha aḽushini musi ri tshi i baḓekanya na muthu a no timatima ra ri: Ndi Ṯomasi matenda nga u vhona.
- U sumbedza u pfesesa mafurase, mirero na maambele a Tshivenḓa zwo ḓoweleaho.
- U sengulusa nḓila ine maipfi a no bva kha mvelele dza dziṅwe nyambo a vha na mvelelo kana masiandaitwa kha tshibveledzwa (tsumbo, maipfi ane vhubvo hao a vha a Tshivhuru, Tshiisimane, Tshiḽatini, Tshigerika, nz., hu tshi katelwa na maipfi a no bva kha luambo lwa tshiṯaraṯani/nḓilani, luambodavhi, mathemo a murafho nz.
- U ṯalukanya maipfi o ḓoweleaho a shumiswaho nga nḓila ya u ḓaḓisa, homonimi, maambahunzhi, homogirafu, U dovholola tshiṯori kana fhungo hu tshi shumiswa maipfi a sa fani na a u thoma (ḽibulazwithihi (sinonimi), ḽifhambanyi (antonimi)).

- U shumisa ipfi ḽithihi ḽi no imela ḽifurase (makateli).
- U shumisa maipfi a no shuma oṱhe. Tsumbo, bannda na vhurukhu, khii na ganzhe, nz.

Zwivhumbeo zwa mafhungo na kudzudzanyele kwa zwibveledzwa

Vhunzhi ha zwiteńwa zwi tevhelaho zwi ḓo vha zwo no ḓi ṱanganiwa nazwo kha vhuimo ho fhiraho kana ha vhukati na ha nṱha. U gudiswa ha izwi zwivhumbeo zwi shuma zwavhuḓi kha ngudo dza u ńwala musi vhagudi vha na khonadzeo ya u shumisa maanḓa avho tswii, u fhirisa uri vha tou ṱalusa u bva kha tshibveledzwa tsha muńwe.

- U ḓivha, u ṱalutshedza na u saukanya zwi ambiwaho na mishumo ya zwivhumbeo zwa luambo na milayo ya luambo kha zwibveledzwa:
    - Maipfi a rathelaho/maṱanganyi: tsha u thoma; nga ińwe nḓila... ngauri.
    - Tshaka nzhi dza mapfufhifhadzi kana aburiviesheni.
    - Zwivhumbeo zwa maiti na matikedzi u bvisela khagala tshifhinga na mamudi zwavhuḓi.
    - Fhungotswititi, -mbumbano, -tserekano, -mbumbano-tserekano, nga u shumisa mafurase na maṱanganyi.
    - Maambwaita na maambwaitwa.
    - maambaambiwa na maambaambelwa.
    - Mutevhe wone wa maipfi.
    - Ḽipfanisi, athikili, ḽiitidzina, mbofho, thangeladzina).
    - Tshiga tsha u vhala (ndogazwiga).
- U saukanya tshivhumbeo/nzudzanyo ya zwibveledzwa zwine zwa shumiswa kha thero dzoṱhe dza kharikhuḽamu na maipfi ane a shumiswa a vhudavhidzani: nzudzanyo i lunzhedzanaho/tevhekanaho, ṱhalutshedzo, zwiitisi na mvelelo, maitele, u fanyisa/fhambanya, mutevhe u ya nga ndeme, nzulele, pharagirafu ya u nanga, pharagirafu ya khethekanyo, pharagirafu ya ṱhalutshedzo, pharagirafu ya u sedzulusa , pharagirafu ya ṱhalutshedzo, pharagirafu ya u bvisela khagala, ripoto, pharagirafu ya u vhina (hu sedzwe pharagirafu ya maipfi-maratheli).

Mbonalo dza zwibveledzwa zwa ḽitheretsha

Vhańwali vha shumisa zwibveledzwa u dzumbulula mihumbulo yavho. Vhańwali vhomakone vha a nyanyulea na u tata uri luambo lwo salelaho, lu sa ḓivhei tshoṱhetshoṱhe sa lwa Tshivenḓa naho lwo leluwa hani lu sa ngalangale. Naho zwi zwa ndeme uri hu gudiwe mbonalo na zwivhumbeo zwa ḽitheretsha na zwine zwa bveledza na kuvhumbelwe kwazwo, ndeme khulwane i kha u pfesesa mvelelo ine zwiga zwa i bveledza kha mulaedza na mulaedza une muńwali a ṱoḓa u u pfukisela kha vha ṱanganedzaho mafhungo (vhaṱaleli/vhavhali).

Vhurendi

Hu tou vha na mbudziso dza ndeme mbili dzine mugudi a tea u dzi vhudzisa nga ha tshirendo: Hu pfi mini? Ndi zwi ḓivhisa hani? Mbudziso ya vhuvhili i ṋea muvhudzisi u tendisea ha phindulo ya u thoma, ya u thoma i wana zwine mbudziso ya vhuvhili ya ḓo dzumbulula zwone. Vhańwali vha ḽitheretsha vha ńwala nge vha vha vhe na zwine vha ṱoḓa u amba, zwińwe zwine vha humbula uri zwi ḓo takadza kanzhi zwine vha humbula uri ndi zwa ndeme kha mvelele ya tshitshavha tshine vha khou ńwalela tshone. Ri guda ḽitheretsha ri tshi tikedza, u ḓadzisa

vhuṱanzi, u bvisela khagala, na u dzumbulula zwine vhaṅwali vha tea u ri vhudza zwone. Mushumo uyu u ṱoḓa ri tshi lavhelesa kuambele na kushumisele kwa luambo ro sedza nḓila ya kuvhumbelwe kwa fhungo, mitaladzi ya ndimana na tshirendo tshoṱhe, ra sedza kunangele kwa zwivhumbeo, mutevhetsindo, nyelelo/pheisi, na mubvumo zwine zwa bveledza ngaho u nyanyuwa ha zwipfi. Hezwi ndi u lingedza u swikela tshikhala tsha u vhina nga nḓila ya nṱhesa zwine muṅwali a nga vha o tama uri nga murahu a wane zwibveledzwa zwi na mafhungo a ndeme. Zwi a konḓa u tou wana zwibveledza zwa zwirendo zwavhuḓi zwi tshi vhinwa nga muhumbulo muthihi wa guma.

Mutevhe wa zwiteṅwa zwi tevhelaho u kona u khwinifhadza vhupfesesi ha mulaedza wo livhiwaho khawo:

- Ṱhalutshedzo zwayo
- Ṱhalutshedzo yo dzumbamaho
- Ḽimudi
- Muhumbulo muhulwane na mulaedza
- Khumbulelo (zwifanyiso)
- Figara dza muambo, maipfi o nangiwaho, thounu, zwishumiswa tsha u ḓifhisa luambo, phindulo i sumbedzaho u nyanyuwa, mitaladzi, maipfi, ndima, mutevhetsindo, vhuṱumani, pfanapheledzo, kuṅwalele, ndogazwiga, rifureini, ndovhololo, zwiteṅwa zwa mubvumo (aḽitheresheni/thevhekano ya themba (khonsonentsi) thevhekano ya pfalandoṱhe/asonentsi, raimi, rizimu, onomatopea, enjambamenthe.

Ḓirama

Ḓirama a si mafhungo a malugana na maipfi na luambo fhedzi lini: I amba nga ha sudzuluwa, ipfi, tshedza na swiswi, vhukwamani, na u sumbedza kha tshiṱeidzhi. Kusudzulutshele kwa ḽitambwa (u sielisana) ndi zwa ndeme kha vhukwamani ha vhatambi, zwine vha ita musi vho fhumula, zwine zwifhaṱuwo zwavho zwa amba zwi nga shandukisa muhumbulo wa mutaladzi, hezwi zwoṱhe zwi nga xedzwa arali ḽitambwa ḽi tshi vhalwa sa nganea. Fhedziha, a si zwavhuḓi u sumbedza vidio ya ḽitambwa hu sa athu gudiwa, u amba na u tambiwa nga kiḽasi. Zwa sa ralo, vidio i mbo ḓi vha ambadzifhele ya ḽitambwa lune ha ḓo tou vha na zwiṱukuṱuku zwa u sumbedza u pfesesa ḽitambwa iḽo.

Khumbulelo ndi wone mudzi wa musi hu tshi vhaliwa ḓirama. Musi ri tshi vhona nga maṱo a muhumbulo zwine zwa bvelela tshiṱeidzhini na nḓila ine vhatambi vha vhonalisa ngayo, na u dovha u shuma uri ndi mitaladzi mingana kana zwipitshi zwine zwa nga ambiwa zwi vha zwipiḓa zwa ndeme kha u shuma ḓirama ngomu kiḽasini. Puloto na puloto ṱhukhu, nḓila ine ḽitambwa ḽa ṋekedzwa ngayo, ḽi sumba vhatambi, na uri vha aluwa hani na ḽitambwa, fhethuvhupo na siangane (hune ra ṱoḓa u pfesesa ḽitambwa), u sielisana, u shumisa zwifanyiso zwa muhumbulo na zwiga, thekhiniki dza ḽitambwa, sa u amba u woṱhe, ḽishandi ḽa ḽitambwa, ndangulo ya tshiṱeidzhi, u ḓisa mutsimbelano kana midai kana ḽikhaulambilu ndi zwine zwa tea u gudiwa musi hu tshi vhaliwa ḽitambwa.

Zwiga zwi tevhelaho nga ha zwibveledzwa zwi nga kona u khwinisa u pfesesa ha mugudi:

- Tshivhumbeo tsha ḽitambwa: Puloto na puloto ṱhukhu (u bvisela muhumbulo khagala, nyito i takuwaho, khuḓano, maṱhakheni, nyito i waho, maṱhakheshandwa, mafhedzele/tsheo, u anetshela zwa phanḓa, na u anetshela zwa murahu)
- U ola muanewa/vhuanewa
- Mushumo wa kuvhonele kwa muanetsheli/muthu ene muṋe

- Muhumbulo muhulwane na milaedza
- Siangane na fhethuvhupo - na u kona u fananya muanewa na muhumbulo muhulwane
- Ḽimudi na thounu
- Magumo a Ḽishandi
- Ndango ya tshiṱeidzhi
- Vhuṱumani vhukati ha nyambedzano/monologo/u amba u woṱhe na nyito
- Ḽishanda ḽitambwa (aironi ya ḓirama)
- Mudzedze wa tshifhinga

Nganea/Nganepfufhi/Folokuḽoo/ngano
(Nganeapfufhi dzi tou vhalelwa u tou engedza nḓivho fhedzi)

Nganea na dziṅwe tshaka dza phurosa dza nganetshelo dzi tea u vhaliwa, u ambiwa, na u takalelwa. U vhalela nṱha musi ri kiḽasini ndi zwa ndeme, zwihulwane musi vhagudi vha si na dzangalelo ḽa u vhala, kana vha tshi hana u vhala. U vhala nga u ṱavhanya na u dzhia dzangalelo ḽa u thetshelesa nga u vhala nga nḓila yo leluwaho ndi nḓila ya u ṱuṱula u lindela zwi tevhelaho na u bvumba, na u ela ndeme na u takalela. Mishumo yo leluwaho i dzhiaho luṱa lwa manweledzo a khumbulelwa (u ṅwala manweledzo a tshiṱori nga maipfi a si gathi a tshi itela khonani, u vha girafu ya u vhona ngomu kiḽasirumuni, u vula tshiphiri nga ha vhaanewa dendele, u sedza na u ṅwala, mbonalo ya maipfi na zwivhumbeo zwine zwa khwaṱhisedza mahumbulwa na muhumbulo muhulwane kha nganea) ndi zwine zwa nga thusa vhagudi u kona u vhala nga luvhilo. Nga murahu ha u vhala lwa u thoma vhagudi vha tea u vhona phambano vhukati ha nganetshelo (hu ḓo itea mini nga murahu?) na puloto (ndi ngani zwo rali?), u sedzulusa zwoṱhe zwine tshiṱori tsha nga amba na nḓila dzine dza thusa nga pindulelwa ngadzo, u sedzulusa nḓila ye muṅwali a shumisa ngayo luambo u ola muanewa (ṱhalutshedzo na maambiwa thwii), nḓila ine vhaanewa vha kwamana ngayo, fhethuvhupo (luambo lwa u buletshedza na vhadzheneli/zwiṅwe-vho kha nganea) nahone hune zwa konea hu dzumbululwe mihumbulo yo dzumbamaho, ngelekanyo na mihumbulo zwine zwa langula nganea yoṱhe. Mvelele dzoṱhe, na vhathu vhanzhi, vha tshila matshilo o amaraho zwiṱori. Tshiṅwe na tshiṅwe tshine mugudisi a ita nga nganea na tshiṱori e ngomu kiḽasirumuni, muḓifho wa u ḓidzhenisa ngomu ha zwiṱori zwavhuḓi u tea u dzula u hone.

Zwiga zwi tevhelaho nga ha tshibveledzwa zwi kona u khwinisa u pfesesa ha mugudi:

- Puloto, puloto ṱhukhu (u bvisela khagala, nyito i takuwaho, khuḓano, maṱhakheni, nyito i waho/maṱhakheshandwa, mafhedzele/tsheo, u anetshela zwa panḓa, na u anetshela zwa murahu. Puloto ya folukuḽoo i na mathomo, mutumbu na magumo zwo nangiwaho, hu thomiwa lungano nga maipfi haya: 'Salungano! Salungano!' Mutumbu wa lungano u nga vha na zwiimbo kana ḓirama, ngeno magumo a tshi vhiniwa nga maipfi haya: 'Ndi hone u fa ha lungano. Salungano.'
- Khuḓano
- U ola muanewa
- Mushumo wa muanetsheli
- Milaedza na mihumbulo

- Siangane, fhuthuvhupo, na u kona u fananya muanewa na muhumbulo muhulwane
- ·imudi, tshanduko ya ḽishandi/magumo a ḽishandi

U engedza kha izwo zwiteṅwa zwi re afho nṱha, zwi tevhelaho zwi ḓo gudwa kha folukuḽoo:

- **Vhurendi:** zwikhoḓo zwa mahosi na vhahali, zwiimbo, tsumbo, mafhuwe, nyimbo dza davhani, dza minyanya, dza khalaṅwaha, dza lufuno, zwikhoḓo zwa mitupo, zwidade n.z
- **Maambele a lushaka:** tsumbo: mirero, maidioma, thai, khube

Ngudo dza fiḽimu (u itela u engedza nḓivho)

Ngudo ya fiḽimu a i fani na musi hu tshi khou vhaliwa nganea. Naho u senguluswa ha fiḽimu hu tshi nga tevhedza phatheni ya u funza ḓirama na nganea. Ipfi 'thekheniki ya sinemathogirafi' afho fhasi ḽi ṱoḓa u sedzuluswa lwa tshipentshala. 'U vhala' fiḽimu nga vhuronwane kanzhisa zwo ḓisendeka kha nyimele ine muṱaleli a vha a tshi dzhiela nzhele zwithu zwi no nga sa u editha, phungudzo, u foda, mbekanyo ya dzinṱha na mabono (thekheniki ya u bveledza fiḽimu hune ha ṱumekanywa zwipiḓa), muzika, zwiambaro, kuvhonetshele, na mibvumo. Ndivho ya hezwi zwiteṅwa i engedza nḓivho ya muṱaleli wa fiḽimu. Musi muṱaleli a tshi vhona fiḽimu a na iyi ndivho, zwi ita uri a ḓivhe na u pfesesa vhunzhi ha zwithu. Zwi sia muṱaleli a sa sokou ṱalela fiḽimu fhedzi, u vha a na ndivho ya uri ndi ngani tshigede tsho itea nga u rali u fhirisa muthu ane a ḓo vha a khou sokou thetshelesa zwine zwa khou ambiwa. Muṱaleli uyo u a pfesesa uri zwiwo na zwoṱhe zwine zwa bvelela kha fiḽimu a si zwa vhukuma, ndi maitwa nga vhabveledzi, muedithi na vhashumisani navho vhane vha dzudzanya zwithu nga nḓila ine ya ḓo nyanyula vhaṱaleli nga nḓila dzo fhambanaho.

- Mufhindulano na nyito, na vhushaka hazwo na vhaanewa na thero; u vhala na u ṅwala zwikiriputi zwa fiḽimu
- Puloto, puloto ṱhukhu, kubveledzele kwa muanewa, khuḓano, tshivhumbeo na tshivhumbeo tsha ḽitambwa:, hu tshi katelwa ḽishandi muhoyo wa ḓirama, magumo a ḽishandi; zwimangadzo na u shusha, na nḓila ye zwa bveledzwa ngaho

Thekheniki ya sinemathogirafi (dza u tou vhona, u thetshelesa na u vhona-thetshelesa) sa kushumisele kwa muvhala, vhupinduleli ha u tou ṅwala musi mutambi a tshi ambanga luambo lusili kha fiḽimu, vhubveledzi, mufhindulano, muzika, muungo, tshedza, u editha, u fureima, zwitaela zwa u foda, thekheniki dza khamera, kutshimbidzele kwa khamera, zwiḓaphanḓa, zwiḓamurahu

ZWIBVELEDZWA ZWO SHUMISWAHO MALUGANA NA U FUNZA ZWIKILI ZWA LUAMBO NGA NḐILA YA ṬHANGANELANO KHA GIREIDI YA 10-12

Nga nnḓa ha bugu dza u vhala dzo randelwaho ngudo dza fomaḽa, tshaka dza mańwalwa dzine dza tea u itwa kha Gireidi ya10-12 hu katelwa zwibveledzwa zwa u tou ńwala (zwińwalwa), zwivhonwa na vhunzhi ha nyanḓadzamafhungo zwiine dza vha na mishumo yo fhambanaho. Zwińwe zwibveledzwa zwi ḓo gudwa ho sedzwa khwaḽithi yazwo, ngeno zwińwe zwi tshi ḓo shumiswa sa tsumbo ya lushaka lwa mańwalwa khathihi na u zwi shumisa sa tsumbo ya musi hu tshi ḓo ńwaliwa. Vhagudisi vha fanela u vhona uri vhagudi vha vhala zwibveledza zwinzhi vhukati ha ńwaha. Hu tea u vha na ndinganyelo vhukati ha zwibveledzwa zwipfufhi na zwilapfu na vhukati ha ndivho dzo fhambanaho, tsumbo, ndivho ya zwithu zwavhuḓi (ngudo ya tshibveledzwa tsha fomaḽa kha bugu dzo randelwaho), zwibveledzwa zwa u anḓadzwa hunzhi kha midia, zwibveledzwa zwi vhonalaho u itela u ḓiphiṋa.

Zwibveledzwa zwa Ḽitheretsha zwa u guda ha fomaḽa. Hu tea u vhalwa kana u gudwa zwo fhambanaho kha Gireidi ya 10-12.

Tshaka dzo themendeliwaho

Hu tea u gudwa/vhalwa tshaka dzi tevhelaho dza ḽitheretsha kha dzo themendelwaho u bva kha Khathaḽogo ya Ḽitheretsha ya Lushaka:

Nganea/Folokuḽoo

(Gireidi ya 10 –ngano dza 8

(Gireidi ya 11 - ngano dza 8

(Gireidi ya 12 - ngano dza 10

Ḓirama

Vhurendi

(Gireidi ya 10 - zwirendo zwa 10

(Gireidi ya 11 - zwirendo zwa 10

(Gireidi ya 12 - zwirendo zwa 12

U engedza nḓivho

Nganeapfufhi

Ngudo ya Fiḽimu

Dokhumenthari kana mbekanyamushumo dzo nangwaho dza TV

Ḓirama dza radio

Maanea

Ngudafiḽimu

Nganeavhutshilo nga muńwe

Nganeavhutshilo nga iwe muṋe

Dzingano

Thai

Zwibveledzwa zwo ńwalwaho u itela mafhungo

Ṭhalusamaipfi (Dikishinari)

Entsikilopedia

Shedulu

Bugu ya mutevhe wa ṭhingo (founu)

Bugupfarwa

Thesaurasi

Tsumbatshifhinga

Tsumbatshifhinga ya mbekanyamushumo dza TV

Zwibveledzwa zwa u ńwalwa kha midia

Athikili dza magazini

Athikili dza gurannḓa

Khethekanyo ya mihumbulo/Edithoriaḽa

Nḓivhadzo

Nganeavhutshilo

Riviyu

Khungedzelo (dza vhubindudzi na dza mbilo)

Burotsha

Tshaka dzi ńwalwaho dza zwibveledzwa zwa u tou pfiwa

Nyambedzano

Zwipitshi

Nyimbo

Miswaswo

Zwibveledzwa zwa vhudavhidzani zwa vhukonani

Marifhi

Dayari

Thambo

Emeili

Sms, thwita

Notsi

Mivhigo

Zwibveledzwa zwa matshilisano na vhubindudzi zwa u tou ńwala

Marifhi a tshiofisi

Minetse na adzhenda

Zwibveledzwa zwinzhi zwa midia / zwa u vhonwa u itela mafhungo

Tshati, mapa

Girafu, thebuḽu, tshati ya phayi

Mapa wa muhumbulo, daigiramu

Phosiṭara

Fuḽaya, phamfuḽethe, burotsha

Zwiga

Dokhumenthari dza TV

Masiaṭari a webu, webusaithi, bulogo

Feisibugu na dzińwe ṭhumanyo dza matshilisano

Mutshini wa u vhonetshela data

Zwivhonadzi

Zwibveledzwa zwa mediannzhi/ zwa u vhonwa zwa ndivho ya zwa lunako

Fiḽimu

Zwineppe

Nyolo

Zwibveledzwa zwa midiannzhi/ zwa u vhonwa u itela ndivho ya zwa lunako/ ḓimvumvusa

Fiḽimu

Mbekanyamushumo dza TV

Vidio dza muzika

Khathuni

Zwipiḓa zwa tseiso

Miswaswo (nyolo)

Girafiti

Zwibveledzwa zwa u thetshelesa (Zwithetsheleswa)

Mbekanyamushumo dza radio

U vhalwa ha ḓirama

U vhalwa ha nganea kana nganeapfufhi

Zwipitshi zwo rekhodwaho

Khungedzelo kha radio, TV, gurannḓa na magazini

Vhulapfu ha zwibveledzwa zwine zwa tea u shumiswa/u vhaliwa

LUSHAKA LWA TSHIBVELEDZWA	GIREIDI	TSHIVHALO TSHA MAIPFI	
Tholokanyaṋḓivho	10	500-600	
	11	600-700	
	12	700-800	
LUSHAKA LWA TSHIBVELEDZWA	**GIREIDI**	**TSHIVHALO TSHA MAIPFI**	**VHULAPFU HA MANWELEDZO (MAIPFI)**
Manweledzo	10	280	80-90
	11	320	
	12	350	

3.3 U ṄWALA NA U ṆEKEDZA

U ṅwala na u ṇekedza zwi katela zwiteṅwa zwiraru zwo ṱanganelaho: 1) U shumisa maitele a u ṅwala; 2) U guda na u shumisa nḓivho ya zwivhumbeo na mbonalo ya tshaka dzo fhambanaho dza zwibveledzwa/tshaka dza maṅwalo; 3) U ḓivha na u shumisa nḓivho ya phara, zwivhumbeo zwa mafhungo na zwiga zwa u vhala.

Maitele a u ṅwala

U funza u ṅwala zwi ḓo dzulela u shumisa maitele a u ṅwala. Honeha a si zwipiḓa zwoṱhe zwa maitele a u ṅwala zwine zwa ḓo shumiswa kha nyimele dzoṱhe. Tsumbo, arali vhagudi vha tshi ṅwala lushaka lwo ḓoweleaho lwa tshibveledzwa a vha nga tei u sengulusa tshivhumbeo na mbonalo zwa luambo nga vhuḓalo. Hu nga ḓi vha na nyimele dzine mugudisi a nga tea u sedza kha tshivhumbeo tsha fhungo kana u ṅwalwa ha phara kana vhagudi vha ṅwala tshibveledzwa vha so ngo ita mvetamveto vha tshi lugisela mulingo.

Musi vhagudi vha tshi ṅwala vha tevhedze zwi tevhelaho:

- U pulana/u rangela u ṅwala
- U ita mvetoveto
- U dovholola
- U dzudzanya
- U vhalulula u itela u khakhulula
- U ṇekedza

U pulana / u rangela u ṅwala

- Vha dzhia tsheo nga ha ndivho na vha ṱanganedzaho mafhungo zwi tshi kwama zwibveledzwa zwine zwa tea u ṅwaliwa/kana u dizainiwa.
- Vha ḓivha ṱhoḓea dza tshivhumbeo/fomethe, tshitaela, kuvhonele
- Vha karusa muhumbulo nga u shumisa, tsumbo,mapa wa muhumbulo, mitevhe ya tshipaida webe, fuḽou tshati kana mitevhe
- Vha shumisa zwiko zwo teaho, vha nanga mafhungo o teaho

U ita mvetomveto

- Shumisani mihumbulo muhulwane na i tikedzaho lwa mveledzo u bva kha maitele a vhupulani
- Vha ṅwala mvetomveto ya u thoma ine ya sumbedza ndivho, vha ṱanganedzaho mafhungo, ṱhoho na lushaka lwa zwibveledzwa.
- Vha vhala mvetomveto lwa tsatsaladzo u itela u wana mahumbulwa a bvaho kha vhaṅwe
- Vha dzudzanya kunangele kwa maipfi nga u shumisa maipfi a ṱhaluso na a ṱokonyaho, mafurase u itela uri tshibveledzwa tshi vhe tshi pfalaho, tshi kokodzaho

- Vha dzudzanya kuvhonele kwavho ku re khagala na tshitaela nga u shumisa luambo na thounu zwi ananaho na vhaṱanganedzi na ndivho ya u ṅwala.
- Vha ṱalutshedza kuvhonele kwavho nga u ṱalutshedza maime, zwine vha tenda khazwo na tshenzhemo yavho
- Vha katela zwidodombedzwa zwo nangiwaho zwa zwibveledzwa zwi Teaho u ṅwaliwa (hu shumiswe khouthesheni, zwi tikedzaho na zwi ṱuṱuwedzaho mihumbulo).

U dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṉekedza

- Vha shumisa maga a u sedzulusa mushumo wa vhuṉe na wa vhaṅwe zwi tshi itelwa u khwinisa
- Vha khwinisa kunangelwe kwa maipfi, tshivhumbeo tsha fhungo na tsha phara
- Vha bvisela thungo mafhungo a siho khagala, u dovholola zwi so ngo fanela, luambo lwa nḓilani kana tshiṱaraṱani na luambo lu no vhaisa vhaṅwe
- Vha sedzulusa zwi re ngomu, tshitaela na ridzhisiṱara
- Vha shumisa zwiga zwa u vhala, mupeleṱo na girama nga nḓila yone. Zwithu izwo zwi fanela u shumiswa nga nḓila yo teaho nahone nga ngona
- Vha ṅwala mvetomveto ya u fhedza
- Vha ṉekedza tshibveledzwa.

Zwivhumbeo na milayo zwa luambo kha maitele a u ṅwala

Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi (vhuḓipfi)

- U shumisa redzhisiṱara yo teaho: fomaḽa, zwi si zwa fomaḽa, tsumbo: u shumisa tshitaila tshi si tsha fomaḽa/ tsha nyambedzano nga u shumisa muthu wa u thoma kha vhurifhi ha vhukonani na luambo lwa fomaḽa kha vhurifhi ha tshiofisi.
- U amba thwii na muvhali nga nḓila ya u tou livhana nae sa muthu
- U ṅwala hu na u tendisea na vhuḓifulufheli, u so ngo dzulela u humbela pfarelo kha vhuimo vhuṅwe na vhuṅwe ho dzhiiwaho.
- U shumisa nḓila dzo fhambanaho dza kuvhonele hune zwa tea.

Kunangele kwa maipfi

- U shumisa maiti, maṱaluli na maḓadzisi u itela u ṉea vhupfiwa na ṯhaluso i gobolaho, yo nangiwaho musi hu tshi khou ṅwalwa, sa tsumbo, maanea a nganetshelo, maanea a mbuletshedzo/ṯhaluso.
- U shumisa luambo lwa fomaḽa na lu si lwa fomaḽa (luambo lwa tshiṱaraṱani, jagoni/luambo lu shumiswaho kha tshiimiswa tshenetsho) nga nḓila yo teaho.
- U ṉea mbuno na u bvisela khagala mihumbulo yawe.
- U kona u shumisa ṯhalutshedzo dzi re khagala, dzo dzumbamaho, na dzi monaho zwi tshi ya nga nyimele.

- U ḓibvisela khagala kha zwa ndeme, maime, bayasi (u dzhia sia) u sedza zwithu nga iṱo lithihi (siteriothaiphi), luambo lwa nyanyuwo, luambo lwa u kwengweledza na lwa u fhuredzela, tsumbo, kha tshibveledzwa tsha u kwengweledza sa maanea a u ṱaṱa khani, athikili ya gurannḓa
- U shumisa zwiko na zwishumiswa zwa referentsi sa dikishinari/ṱhalusamaipfi na thesorasi u itela u nanga ḓivhaipfi yoneyone i shumaho.

Kuvhumbele kwa fhungo

- U ṅwala tshaka dzo vhalaho dza mafhungo na mafhungo a vhulapfu ho fhambanaho
- U shumisa thinwaipfi dza muambo nga nḓila kwayo.
- U shumisa ṋefhungo, ḽiiti, tshiitwa, zwifhinga, mamudi, thenda, khanedza, maambaita na maambaitwa, maambiwa na maambelwa
- U shumisa mavhudzisi (Nga mini? Lini? Hani? Mini?)
- U shumisa tshaka dzo fhambanaho dza mafhungo, tsumbo: tshitatamennde, mbudziso, fhungotswititi, fhungombumbano, fhungotserekano, fhungombumbanotserekano.
- U shumisa maṱanganyi, masala, maḓadzisi, mapfukeli u vhumba mafhungo a ṱumekanaho
- U shumisa masala o fhambanaho u sumbedza ndivho, u khwaṱhisedza, u sumbedza tshiitwa na u fhungudza lunzi lwa maipfi
- U shumisa thevhekano yone ya maipfi u itela dzangalelo na u khwaṱhisedza
- U shumisa ḽipfanisi/vhupfanisi nga nḓila yo teaho.

Kuṅwalele kwa pharagirafu

- U ṅwala zwipiḓa zwo fhambanaho zwa pharagirafu: fhungo ḽa ṱhoho, mihumbulo mihulwane na i tikedzaho, marangaphanḓa a gobolaho, mutumbu, na magumo na fhungo ḽa u vhina.
- U itela ṱhumano, ṅwalani phara na zwibveledzwa zwo fhambanaho hu tshi shumiswa maṱanganyi /mavhofhi na mafurase sa:
    - nzudzanyo i sumbedzaho ndunzhendunzhe/thevhekano: tsha u thoma, tsha vhuvhili, tsha vhuraru, tsha vhuṋa, hu sa athu, musi, nga murahu ha, lini, ngavhuya, u swika, zwi ḓaho, zwinozwino, kaleni, nga murahu, na maṅwe
    - ṱhalutshedzo / zwiitisi na mvelelo: honeha, ngauralo, ngauri, nga nṱhani ha, u bva, zwo itiswa nga, zwino, arali
    - maga ane a tea u tevhedzelwa: lwa u thoma, lwa vhuvhili, lwa vhuraru
    - u fanyisa/u fhambanya: u fana, u fhambana, tshiṱuku kha, tshihulwane kha, honeha, hone
    - nzudzanyo i lunzhedzanaho/ tevhekanaho: tshi tevhelaho, nga murahu, mafheloni
    - thevhekano u ya nga zwikhala: nṱha, fhasi, tsha monde, tsha uḽa,

- o nyangaredzo: nga u angaredza magumoni, na
- o pharagirafu ya u vhina: hu so ngo vha manweledzo a zwe zwa ṅwalwa. Ndima ya u khunyeledza i tea u sia muvhali e na muhumbulo une wa ḓo dzula u khae nga murahu ha musi maanea oṱhe o no hangwiwa. Manweledzo a si kanzhi a tshi ita izwo; ngauralo a a hangwea.

Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo

- U shumisa madanzi, khoma, zwiḓevhe, khoḽoni, u talela nga fhasi, tsendamiso, tshiawelonyana, aphosiṱirofi, tshifhandi, deshe, zwitangi.
- U shumisa nḓivho na milayo ya mupeleṱo u itela u bula maipfi zwavhuḓi
  - o Nḓivho ya phatheni dza maipfi na miṱa
  - o Nḓivho ya midzi, thangi na mitshila
  - o Nḓivho ya madungo a maipfi
- U shumisa ṱhalusamaipfi na zwi ṱolaho mupeleṱo.
- U shumisa pfufhifhadzo na akhironimi zwi tshi tea midia dzo fhambanaho na vha ṱanganedzaho mafhungo.

Tshaka dza zwibveledzwa: fomethe/zwivhumbeo na mbonalo

Khethekanyo heyi i ṱalusa tshaka dza zwibveledzwa (maanea na zwibveledzwa zwa vhudavhidzani) dzo fhambanaho dzine vhagudi vha tea u funzwa u dzi ṅwala kha gireidi ya 10-12.

Maanea:

Maanea a u anetshela

Nganetshelo ya u ṅwala i vha ine ya ṋekedza zwiitei zwinzhi zwi no amba zwo vhewa nga nḓila i pfeseseaho. Zwi tevhelaho ndi mbonalo dza maanea a nganetshelo:

- U ṅwala tshiṱori/ zwiitei zwo fhiraho/ fikishini;
- U shumisa thevhekano/puloto ya tshiṱori i tendiseaho;
- U shumisa tshifhinga tsho fhiraho, fhedzi vhaṅwali vhanzhi vha shumisa tshifhinga tsha zwino u ḓisa vhupfiwa ha tsini, na u bveledza ndivhanyo;
- U shumisa pharagirafu ya marangaphanḓa i kungaho;
- U lingedza uri magumo anga vha a fushaho, kana a kanganyisaho a dovha a ḓisa ndado, fhedzi a so ngo vhuya a humbulelea;
- U shumisa maambaambiwa arali ni tshi ṱoḓa uri vhathu vha ṱavhanye vha pfesese kana u manḓafhadza muanewa; u shumisa maambaambelwa arali ni tshi ṱoḓa uri muvhali a vhe kule na muambi; na
- U shumisa zwipiḓa zwa ṱhaluso ho teaho, fhedzi zwiṱori zwavhuḓi zwo farina/kwakwana, nahone maipfi oṱhe

a si na ndivho a a khwathelwa. Nganeapfufhi ya 'maipfi a fuṱhanu' i anzela u vha yone nyito yavhuḓi kha u khwaṱhisa hovhu vhuṱanzi.

Maanea a mbuletshedzo

Mbuletshedzo i nga ḓi tou vha tshumoitwa na maṱeleṱele. Nḓila dzoṱhe dzi ṱoḓa luambo lwo kunaho, lu sa konḓi. Vhagudi vha tea u bviswa kha maitele a u ṱalusa nga nḓila yo kalulaho, zwo ḓadzeswaho maṱaluli, kana u sokou rwa nga nṱha. Kha hu gudiwe ṱhaluso dza ndima dza vhaṅwali vhomakone. Vhunzhi havho a vha shumisi na maṱaluli zwao u bveledza mbuletshedzo dzine dza nga shuma zwavhuḓi. Kha hu itwe uri vhagudi vha edzisele ndimana dzo raloho nga u tou isa phanḓa na mbuletshedzo u bva he ya tumulwa hone. Mbuletshedzo ya tshumoitwa/ya u tou ita a i tou takadza zwavhuḓi, fhedzi i na ndeme kha zwa matshilisano: u ṱalusa zwithu zwazwo nga vhuronwane, sa tsumbo, tshiṱepulara, selefounu kana u ṱalusa vhathu u bva kha zwifanyiso kana zwinepe zwo ṋewaho. Ṱhaluso kanzhi i a shumiswa nga maanḓa u bveledza nyimele na ḽimudi u fhirisa tshifanyiso: fiḽimu dzi anzela u zwi ita hezwo, vhaṅwali vha ita hezwi nga maipfi, hune kunangele kwa maipfi kwa vha kwo sumbedziwa nga ṱhalutshedzo i siho khagala u fhira ine ya vha khagala. Iyi ndi miṅwe mihumbulo hu tshi ṅwalwa maanea a ṱhaluso:

Dziṅwe khumbudzo nga ha maanea a **mbuletshedzo** asidzi:

- U ṱalusa muṅwe muthu/tshiiṅwe tshithu u itela uri muvhali a vhe na tshenzhemo ya ṱhoho muhumbuloni.
- U vhumba zwifanyiso nga maipfi.
- U nanga maipfi nga vhuronwane u itela u swikela zwine zwa khou ṱoḓea.
- U ṱalusa u tshi khou fhaṱa zwifanyiso zwa u vhona, mubvumo, u pfa, u thetshela na u kwama; na
- U shumisa figara dza muambo.

Maanea a u ṱaṱa, ḓisikhesivi, khumbudzo/u vhuisa muhumbulo.

Maanea a u ṱaṱa a ṋekedza u ṱaṱa wo ima kana u tshi hanedza tshithu ('Ndi ngani ndi tshi tenda uri vhafumakadzi vho dzia u fhira vhanna'), maanea a disikhesivi one a imela masia oṱhe hune ha vha u tenda na u hanedza tshithu ('Vhafumakadzi vho dzia u fhira vhanna? Ee na hai, fhedzi nṋe ndi khou

u ri Ee'); maanea a khumbudzo a ṋekedza mahumbulwa na muhumbulo nga ha ṱhoho, hu si na u ṱaṱa kana u imelela tshithu ('Mufumakadzi wa musalauno: muhumbulo wanga')

- Maanea a u ṱaṱa muṅwali u a ṅwala a tshi tikedza vhuimo na kuvhonele kwawe hune u ḓitsireledza hawe a hu shanduki nahone zwi tea u imelela zwavhuḓi nga nḓila ya u dzhia sia: magumo a tea u sumba sia ḽe a imela ḽone na tshiitisi
- Maanea a disikhesivi one a vha a tshi khou lingana, a sedzulusa masia oṱhe a u ṱaṱisana. One ha dzhii sia fhedzi muṅwali a nga sumbedza vhuḓipfi hawe ene muṋe. Na musi luambo lu nyanyulaho lu tshi nga vha hone, u ṱaṱa havhuḓi hu no wina ndi hu re na mbuno dzo dziaho. Magumo a sia muvhali a tshi ḓivha zwine muṅwali a imela zwone.
- Kha maanea a khumbudzo/ a u vhuisa muhumbulo, muṅwali u ṋekedza kuvhonele, mihumbulo, ṱhalukanyo, na vhuḓipfi nga ha ṱhoho ine a ṅwala ngayo; zwihulu ine a pfa e na vhukwamani nayo. I vha i ine ya mu kwama hu si na u dzhia sia, i ṱoḓa vhuronwane kha tshivhumbeo fhedzi ha tei u ri ṋea magumo a re khagala. Naho zwi tshi nga ḓi itea, a zwi tou vha khombekhombe u bveledza u ṱaṱa ho linganaho. A nga ḓi vha maanea a vhuṱali kana a u dzhia muhumbulo wo khwaṱhaho.

Maanea a ḽitheretsha

Maanea aya a ri ṋekedza phindulo ya muṅwali nga ha tshibveledzwa tsha ḽitheretsha nga nḓila ya u ṱalutshedzela, u saukanya, u vhuisa muhumbulo, naho kha tshiṅwe tshifhinga a tshi bvisela khagala vhuḓipfhi ha vhuṋe. Mihumbulo i nga ṋekedzwa ya tikedziwa kana ya ṋea nyolo nga ha tshibveledzwa; luambo lwa tshibveledzwa lu nga ṱoliwa lwa dovha lwa sumbedziwa sa lwo hwalaho mbonalo dza ḽingwisṱiki na ḽitheretsha. Tshitaela ndi tsha fomaḽa, fhedzi iyi a si ṱhoḓea ya khombekhombe uri tshi so ngo sumbedza u dzhia sia. U nyanyulea ha ene muṋe hu a konadzea kha maṅwe maanea, zwihulu musi ho humbelwa uri zwi itwe nga u ralo

Zwibveledzwa zwa vhudavhidzani:

Vhurifhi ha tshiofisi/ha fomaḽa

U ṅwala vhurifhi ha fomaḽa zwi ḓo dzula zwi zwithu zwa ndeme kha vhutshilo hashu ha ḓuvha ḽiṅwe na ḽiṅwe. Vhagudi vha ḓi tea u dzhiela nzhele zwivhumbeo na fomethe zwo randelwaho. Vhagudi vha tea u ṅwala marifhi a vhukuma, nahone, hune zwa konadzea, vha a rumele vha lindele phindulo. Marifhi a fomaḽa a no ṅwaliwa a si na nyimele yo teaho a ṋea gonobva. Marifhi a khumbelo nga ha mafhungo a kwamaho zwibveledzwa, yunivesithi, matshimbilele, phurofesheni, arali o rumelwa kha vho teaho a ḓo fhedza o fhinduliwa. Ndeme ya vhurifhi ha fomaḽa i fhedza yo no vha khagala. Nga nḓila yeneyo, ndi zwavhuḓi u rumela rumela mafhungo kha gurannḓa dzapo, zwihuluhulu arali mafhungo a hone a tshi khou amba nga zwithu zwine vhathu vha khou amba nga hazwo nga tshifhinga tshenetsho. Naho arali vhuthihi ho ganḓiswa, zwine ha ḓisa kha kiḽasi zwi vha na ndeme vhukuma. Zwi re ngomu, hu si tshivhumbeo, ndi zwa ndeme kha maṅwalo haya.

Hu itwe nḓowenḓowe ya u ṅwala marifhi a tshiofisi o fhambanaho, sa tsumbo, vhurifhi ha u humbela mushumo, vhu yaho ha mudzudzanyi wa gurannḓa, ha mbilaelo na maṅwe.

- Kha hu tevhelwe ṱhoḓea dzo fhambanaho dza marifhi a fomaḽa u fana na tshitaila na tshivhumbeo.
- Hu ṅwalwa nga luambo lwo livhaho, lwo leluwaho
- Vha tea u elelwa uri vha ṱanganedzaho mafhungo vha tea u pfesesa zwine zwa khou davhidzaniwa nga hazwo u itela mvelelo/phindulo i vhe yo teaho
- Kuṅwalele ku vhonale nahone ku vhe khagala, kwo lunzhedzanaho, kwo pfufhifhadzwaho nahone ku sa mon-amoni.
- U ṅwala hu tea u sumbedza redzhisiṱara ya luambo lwa fomaḽa.
- U ṅwala iḽo ḽi tea u sumbedza magumo a fomaḽa a tevhelwaho nga tshifani na inishiaḽa zwa muṅwali.

Vhurifhi ha vhukonani/vhu si ha fomaḽa

Naho u ṅwala marifhi a vhukonani ho no dzhielwa vhuimo nga vhudavhidzani ha eḽekṱhironiki (sa imeiḽi na fekisi na sms), vhagudi vha tea u ḓi gudiswa u a ṅwala. Vhunzhi ha marifhi vhu tea u katela marifhi zwao a yaho kha mashaka dziṱhama u ya na kha marifhi a si a fomaḽa a yaho kha dziguranḓa, sa tsumbo.

Zwi tevhelaho ndi mihumbulo nga ha kuṅwalele kwa marifhi a vhukonani kana a si a fomaḽa:

- U shumisa redzhisiṱara ya lumbo na tshitaila zwi si zwa fomaḽa na zwa fomaḽanyana.
- U ṅwala nga luambo lwo leluwaho nahone lu tshilaho.

- U tevhela nzudzanyo i tevhekanaho na u bvisela khagala ndivho yo tewaho
- Hu tea u vha na mvulatswinga, mutumbu na magumo.
- Ḓiresi nthihi ya muṅwali, datamu ye vhurifhi ha ṅwalwa ngayo nga fhasi ha ḓiresi.
- U vha na theshano i si ya fomaḽa na ine ya vha ya fomaḽanyana i tevhelaho ḓiresi ya muṅwali
- Magumo a dzhiaho kuṅwalele kwa fomaḽa u ya kha fomaḽanyana, a tevhelwaho nga dzina ḽa muṅwali.

Adzhenda ya muṱangano/Maambiwa a muṱangano

U ṅwala memorandamu, adzhenda na minetse zwa muṱangano ndi zwa ndeme arali hu na zwine zwa amba. Nḓila ya khwine ya mishumo iyi ya u ṅwala ndi u ita uri vhagudi vha ṱalele video kana u dzhenela muṱangano vha konou dzhia minetse, vha ite adzhenda, vha konou vhambedza zwavho na zwa vhukuma zwi kwamaho muṱangano. Zwa sa ralo vhagudi vha tea u ḓivhadzwa nga ha kuṅwalele kwa izwi zwibveledzwa nga nḓila ya u shumisa nyimele dza khumbulelwa. Vhone (mugudisi) kha vha sike adzhenda ya muṱangano wa komitikhumbulelwa vha ite uri vhagudi vha ṅwale zwine vha humbula uri zwo vha zwi tshi ḓo vha zwi maambiwa a muṱangano uyo vha tshi khou tevhela ṱhoho dzi re kha adzhenda iyo. Uyu u tou vha mushumo wo fhambanaho kule na uyo wa u ṅwala maambiwa a vhukuma a muṱangano wa vhukuma.

- U gavhagavha nga ha zwi no ḓo ambiwa muṱanganoni.
- U rumela hu tshee na tshifhinga zwe na gavhagavha kha vhathu/vhurumelwa ho rambiwaho muṱanganoni.
- U dzudzanya zwiteṅwa hu tshee na tshifhinga hu tshi tevhedzwa ndeme yazwo.
- U wana uri ndi tshifhinga tshingafhani tshine tsha ḓo avhelwa kha tshiteṅwa tshiṅwe na tshiṅwe.

Minetse

- Hu rekhodwe zwo bvelelaho muṱanganoni.
- Hu sumbedzwe zwi tevhelaho:
    - o Dzina ḽa dzangano
    - o Datumu ya muṱangano na fhethu na tshifhinga tshe muṱangano wa farwa ngatsho
    - o Ridzhisiṱara ya u sumbedz miraḓo yo ḓaho muṱanganoni.
- U khoutha tsheo ipfi nga ipfi
- U ṋea manweledzo nga zwo kumedzwaho na zwe zwa swikelelwa
- U ṅwala nga tshifhinga tsho fhiraho.

Tshipitshi, mufhindulano, inthaviyu

Maitele aya a u ṅwala a ṱumana na u amba, nahone ha tei u tou shumiwa sa nḓowenḓowe dza u ṅwala fhedzi lini.

Tshipitshi

- U thoma nga u ṅwala na u fara tshitaila tshine tsha ḓo shumiswa: Lini?, Ngafhi?, Ngani? (ndivho), Nnyi? (vhathetshelesi) na Mini?
- Mathomele a kunga dzangalelo ḽa u thetshelesa
- Mbuno dzi fhaṱwe tshidele zwavhuḓi nahone hu litshwe lunzi lwa maipfi
- Hu shumiswe mafhungo mapfufhi a re na mihumbulo yo leluwaho na tsumbo dzo ḓoweleaho
- U linganya tsatsaladzo nga u ṋea nḓila dza khwine dza kuitele kwa zwithu
- Magumo ndi a ndeme, nahone ha tei u vha manweledzo a zwe zwa ṅwalwa na khathihi.

Mufhindulano

- Kha hu ṱanwe nyambedzano vhukati ha vhathu vhavhili kana vhanzhi
- Hu rekhodiwea u fhindulana nga u sielisana, u bva kha kuvhonele kwa muambi
- Hu shumiswe mutaladzi muswa u muambi muswa muṅwe na muṅwe.
- U tsivhudza vhabvumbedzwa (kana vhavhali) nga ha kuambele kana kuṋetshedzele kwa nyito i re zwitangini vha sa athu amba
- U ita tshiketshe tsha nyimele hu sa athu u ṅwaliwa
- Mufhindulano u ṋea nḓila ya khwine ya u thoma mbekanyamushumo dza u ṅwala, vhunga mufhindulano wavhuḓi u tshi ṱana Tshivenḓa tshi ambiwaho zwi tshi tou vhonala tshiteidzhini. Mufhindulano a u tei u tou vha vhukati ha vhathu fhedzi lini.

Inthaviyu

- U ṱokonya muinthaviwiwa nga mbudziso
- U ṋea/ṅwala madzina a vhaambi kha tshanḓa tsha monde kha bammbiri
- U shumisa mutaladzi muswa u sumbedza muambi muswa
- Dziinthaviyu dzi ḓi tou vha muṅwalululo wa zwo ambiwaho nahone ndi zwine zwa tea u itea hafha: inthaviyu dza ‘u edzisela’ dzi nga dzhia tshitaila tsha maanea a u anetshela. Musi vhagudi vha tshi ṅwalulula inthaviyu, vha ṱavhanya u kona u fhambanya luambo lwa Tshivenḓa lwa u amba na lwa u ṅwala, nahone vha dovha vha tumbula uri u ṋekedza inthaviyu i vhaleaho zwi kwama u ṱola zwe wa ṅwala nga vhuronwane. Heyi ndi yone ndeme ya u gudisa vhagudi u ṅwala inthaviyu, hu si magudiswa fhedzi lini.

Muvhigo *(wa fomaḽa na u si wa fomaḽa)*

Mivhigo nga yoṱhe ndi maṅwalwa a fomaḽa vhukuma. A shuma zwavhuḓi tshoṱhe musi zwine zwa ṱolwa zwi zwine zwa tshila nahone zwi zwa ndeme kha vhagudi. A hu na zwithu zwo vhifhaho u fhirisa u ṅwala mivhigo ya mafanedza,

kana mivhigo ine vhagudi vha si vhe na dzangalelo nayo.

- U ṋea mafhugo one nga ha tshiwo, sa tsumbo, khombo ya goloi, na mawanwa .
- U ṋea ṱhoho, mathomo (siangane, ndivho na tshikoupu), mutumbu (Nnyi?, Ngani?, Ngafhi?, Lini?, Mini?, Hani?), magumo/mawanwa, themendelo, referentsi, aphendisisi.
- U pulana, u kuvhanganya, na u dzudzanya mafhungo; u ṅwala mbuno
- U shumisa ridzhisiṱara na tshitaila tsha luambo zwa fomaḽanyana u ya kha zwa fomaḽa.
- U shumisa
    - o tshifhinga tsha zwino (nga nnḓa ha mivhigo ya ḓivhazwakale)
    - o madzina zwao
    - o muthu wa vhuraru
    - o u buletshedza ṱhalutshedzo
    - o maipfi a thekiniki na mafurase; na
    - o Luambo lwa fomaḽa lu sa shumisi ‘masala a muthu’.

Tsedzuluso/Riviyu

- Tsedzuluso a dzi anzeli u tevhela phatheni yo tou ṱalulelaho. A dzi vhuyi dza tea u tou katela zwiteṅwa zwo tiwaho zwa bugu, fiḽimu kana CD. Nga u tou angaredza, vhasedzulusi vha ranga nga u wana zwine vha ṱoḓa u sedzulusa na uri ndi vhonnyi vha kwameaho, fhedzi nga murahu ha izwo, tshiṅwe na tshiṅwe tsho tendelwa. Tsedzuluso dzavhuḓi dzi lingedza u vha dza vhukuma nahone dzi fulufhedzeaho; dzi si dzavhuḓi ndi idzo dzo sheleswaho muṇo. Miswaswo yo ḓala kha tsedzuluso; kha vhaṅwe vhasedzulusi zwi vho tou ḓivhea sa tshitaela tshavho. Vhagudi kha vha sumbedzwe tsedzuluso dzo fhambanano dzi bvaho kha zwiko zwo fhambanaho uri vha kone u vhona uri zwibveledzwa izwi zwi na zwivhumbeo zwo fhambanaho.
- U sumbedza u nyanyuwa ha muthu kha mushumo wa vhukoni, fiḽimu, bugu, mutambo, n.z.
- U rangisa phanḓa ‘tsheo’ yawe kha mushumo wo ṋekedzwaho
- Tsedzuluso dzi kwama muṅwali sa muthu ene muṇe: vhasedzulusi vhavhili vha nga nyanyulea nga nḓila dzi sa fani kha zwine zwa khou sedzuluswa.
- U ṋea mbuno dzo teaho, tsumbo: dzina ḽa muṅwali / mubveledzi / muoli, dzina ḽa bugu/mushumo, dzina ḽa muganḓisi/dzina ḽa khamphani ya u bveledza na mitengo (arali zwo tea).

Athikili ya gurannḓa

- U buletshedza mbuno nga u pfufhifhadza, fhedzi nga u tou korola
- U lingedza u amba zwa vhukuma u sa xedzi muvhali
- U nweledza nga ngona hu si na u shanda ngoho

- U ṋea ṯhoho pfufhi na u engedza kuṯohwana ku no pfala
- U thoma nga mbuno dza ndeme: ndi nnyi, mini, hani, lini, ngafhi, ngani na uri zwi swika kha vhuhuluḓe / vhunzani.

Athikili ya magazini

Tshifhinga tshinzhi, kha athikili dza magazini, u takalela na u sa takalela na tshitaila tsha kuhumbulele kwa muṅwali ndi zwa ndeme, nahone zwi tea u ṯuṯuwedzwa kha vhagudi. Vhagudi vha tea u ṅwala athikhili dza vhukuma dza magazini, nga ha zwine vha zwi dzhia zwi zwa ndeme malugana na athikili dzavho dza u takadza kana u seisa, u nyefula, u gayela, u sea, u sasaladza iṅwevho ya dziṯhoho. Vhunzhi ha athikhili dza magazini dzine vhagudi vha vhala ndi dza lushaka ulwu.

Inthanethe yo ḓala nga dziathikili, naho tshitaila na magudiswa zwi so ngo tou fhambana na zwe zwa tou ṅwalwa kha mabammbiri, ndi zwa ndeme u dzi ṯola, sa izwo dzi tshi wanala kha dzibulogo, zwine zwa vha kuṅwalele kuswa kune kwa shumiswa hoṯhehoṯhe. U ita uri vhagudi vha ite bulogo (kha mabammbiri, naho zwi sa timatimisi uri vhagudi vho no vha na bulogo dzavho) vha ṅwala mafhungo o ḓalaho nga zwinzhi zwavhuḓi, vho sedza vha ṯanganedzaho mafhungoi, mafhungo a zwino na thounu yo teaho.

Hu dzhielwe nzhele zwi tevhelaho:

- Ṯhoho i tea u kunga na u takadza
- Tshitaila tshi tea u vha tsha ene muṋe muṅwali, tshi tshi amba tsho livhana na muvhali
- Tshitaila tshi tea u buletshedza na u shumisa luambo lwo dzumbamaho, u itela u kokodza vhavhali
- Madzina, fhethu, zwifhinga, vhuimo na zwiṅwe-vho zwidodombedzwa zwi tea u dzheniswa kha athikili.
- Athikili i tea u ṯuṯula dzangalelo na u fara muvhali a tou fombe.
- Sa tsedzuluso/riviyu, a hu na tshivhumbeo/fomethe tsho ṯaluleaho tsha athikili ya magazini

Ḽiṅwalo ḽa vhuṋe (Kharikhulamu Vitae)

Samusi vhathu vhanzhi musalauno vha tshi shumisa themphuḽeithi, ndi zwa ndeme u ḓivha uri themphuḽeithi yavhuḓi i vhonala nga zwifhio, na uri ri u i ḓowela hani na uri i ḓadzwa hani lwa u shumisea.

- U ḓiṯana iwe muṋe nga ḽiṅwalo kha shango
- U ḓiḓivhadza hu vhe ha maimo a nṯha na zwenezwo
- U vhea zwidodombedzwa nga nḓila i re khagala, hu si na u dzhia sia, nahone nga u pfufhifhadza
- U amba/ bula poswo ine muṯoḓi wa mushumo a khou ṯoḓa yone
- Hu ṋekedzwa
    - o zwidodombedzwa zwa vhuṋe
    - o ndalukano dza fomaḽa
    - o tshenzhemo ya mushumo

- o vha kwamiwaho

Nganeavhutshilo

Mafhungo a tevhelaho a ndeme a sumbedzwa kha nganeavhutshilo:

- Dzina na tshifani zwa mufu, aḓiresi, miṅwaha, maḓuvha a mabebo na a u lovha, fhethu he muthu a lovhela hone, tshivhangi tsha lufu, tshifhinga tsha u lwala na madzina a mashaka
- Zwe zwa swikelelwa/ zwa ndeme zwo swikelelwaho: pfunzo/u ḓidzhenisa kha mishumo ya zwitshavha
- Nganeapfufhi nga ha mufu: u amba zwine mashaka na dzikhonani vha ḓo mu humbula ngazwo. Muvhali u tea u vha na tshifanyiso tshone tsha mufu.
- U dzheniswa ha milaedza ya ndiliso u bva kha muṱa.

DZHIELANI NZHELE:

- Dziṅwe nganeavhutshilo dzi kwamaho vhutshilo ha mufu dzi dzhia tshivhumbeo tsha tshirendo tsha lufuno.
- Luambo, tshitaila na ridzhisiṱara zwi tea u vha fomaḽa.
- U shumisa matatathino sa ‘vho ri sia’ nṱhani ha ‘u fa’.

Vhulapfu ha zwibveledzwa zwo ṅwaliwaho

Zwibveledzwa	Gireidi	Vhurendi (Tshivhalo tsha maipfi)	Nganea/Ḓirama/ folokuḽoo (Tshivhalo tsha maipfi)
Maanea a ḽitheretsha	10	150 - 200	300 - 350
	11	200 - 250	350 - 400
	12	250 - 300	400 - 450
Zwibveledzwa		**Gireidi**	**Tshivhalo tsha maipfi**
Maanea Nganetshelo / mbuletshedzo / u vhuisa muhumbulo / u ṱaṱa / disikhesivi / u senguluse		10	300 - 350
		11	350 - 400
		12	400 - 450
Zwibveledzwa zwa vhudavhidzani		10 - 12	180 - 200 (zwi re ngomu fhedzi)
Ḽiṅwalo ḽa vhuṋe na luṅwalo lwa u fhelekedza/Inthaviyu ya u ṅwala/Mufhindulano/Luṅwalo lwa fomaḽa na lu si fomaḽa lu yaho kha gurannḓa/Manwalo a fomala a u apuḽaya/ khumbelo/mbilaelo/u pfela vhuṱungu/ndivhuho/u tamela mashudu na ha mabindu/Manwalo a vhukonani/ Athikili ya magazini/Athikili ya gurannḓa na khoḽumu/maambiwa na adzhenda (zwi vhudziswa zwo ṱanganyiswa)/ Nganeavhutshilo/Mivhigo (fomaḽa na i si fomaḽa) /Tsedzuluso/zwipitshi zwa u ṅwala zwa fomaḽa na zwi si zwa fomaḽa			

3.4 ZWIVHUMBEO NA MILAYO YA KUSHUMISELE KWA LUAMBO

Musi vhagudi vha tshi sala vha tshi swika kha uvhu vhuimo, vha tea u vha vha tshi vho ḓivha zwinzhi malugana na zwipiḓa zwa mutheo zwa girama: zwipiḓa zwa muambo (kiḽasi dza maipfi), milayo ya ḽipfanisi, kushumisele kwa zwifhinga, maitimatikedzi na mamudi, na zwivhumbeo zwa fhungo. Ngauralo, ngudo ya zwivhumbeo zwa luambo a yo ngo tsha tea u fhiwa tshifhinga tsha u i funza i yoṱhe: zwivhumbeo zwa luambo zwi tea u shumiselwa u swikisa vhagudi hune vha tea u ya hone (u kona u davhidzana nga luambo) kha masia mavhili a tevhelaho:

- Zwivhumbeo zwa luambo ndi zwa ndeme kha u ṱoḓisisa, u sengulusa na u saukanya zwibveledzwa, zwa fikishini khathihi na izwo zwi si zwa fikishini. Hafha vhagudi vha tea u sengulusa nḓila ine, sa tsumbo, vhaṅwali vha shumisa ngayo zwivhumbeo zwa girama; phatheni dza mafhungo dzine dza tea u dzhielwa nṱha (vhulapfu hadzo, vhutserekano kana vhutswititi ha tshivhumbeo), u vha hone kana u sa vha hone ha thinwaipfi dza muambo (u vha hone kana u sa vha hone ha maṱaluli kana maiti, sa tsumbo); u shumisa tshifhinga tsha ḽiiti nga nḓila i so ngo ḓoweleaho (tsumbo, tshifhinga tsha zwino madzuloni a tsho fhiraho tsho lavhelelwaho); u shumisa maambiwa o livhaho kana maambelwa; u shumisa ḽiitiitwa madzuloni a ḽiitiita. Nga u tou sedza uri zwivhumbeo zwa luambo zwi na mushumo wa vhukuma u swika ngafhi kha u bvisela khagala ṱhalutshedzo, kha u u bvukulula ngoho khathihi na u ṱuṱuwedza kupfesesele ku re khagala kwa tshibveledzwa na uri tshi shuma hani, vhagudi vha ḓo kona u pfesesa uri ndi nga mini girama i tshi tea u funziwa, na uri ndi nga mini i tshipiḓa tsha ndeme kha u amba hufhio na hufhio kha Tshivenḓa.

- Zwivhumbeo zwa luambo ndi zwa ndeme kha u ṅwala havho. Ngauri u ṅwala ndi tshiṅwe tsha mushumo muhulwane kiḽasini uvhu vhuimo, ndi zwa ndeme uri vhagudi vha ṅwale mvetomveto dza maanea avho musi vhe kiḽasini. Hezwi ndi u itela uri vhagudisi vha kone u wana tshikhala tsha u sumbedza vhagudi vhukhakhi havho malugana na girama musi vha tshi ṅwala. Zwenezwi vha tshi khou lulamisa vhukhakhi hafha, u fhirisa zwiḽa mushumo wo no ṋetshedzwa, vhadededzi vha ḓo wana uri a hu tshee na zwinzhi zwine vha tea u koreka, nahone vhagudi vha ḓo sumbedzwa, vha sa athu na u fhedza, uri vha nga khwinisa hani mushumo wavho. Vhagudi a si kanzhi vha tshi takalela u khakhulula mushumo wo vhuiswaho khavho, nahone a hu tou vha na zwinzhi zwine vha zwi guda. Maitele haya a dovha hafhu a ṋea khonadzeo vhagudisi uri vha vhone arali hu na maṅwe masia a girama ane a khou litshedzelwa, zwine zwa nga mbo ḓi tea u funzwa kiḽasi yoṱhe. Iṅwe nḓila ya u ṱumanya girama na u ṅwala ndi u ṋea vhagudi khophi dza mushumo we vha ṅwala (zwavhuḓi hu si wa mugudi ene muṋe), vhagudi vha konaha u lulamisa vhukhakhi ha luambo vhe nga vhavhilivhavhili, vha ‘ṱalutshedza’ muṅwali wazwo uri ho khakhea mini nahone ndi ngani. Vhadededzi hafha vha nga tea u tou sedzesa vhukhakhi vhune ha fana (sa tsumbo, u shumisa tshiga tsha u swaya maipfi u itela uri ipfi ḽi ambe zwi pfalaho), kana vha nga shumana na vhukhakhi ho angalalaho vha vhu lulamisa. Zwavhuḓivhuḓi nḓila ya khwinesa ya u shuma na zwivhumbeo zwa luambo ndi u shumisa zwo ṅwalwaho. Vhuvhili hazwo ndi khii na ganzhe, nahone u bveledza vhukoni ha nṱha kha tshiṅwe ndi u mbo ita zwa maṱhakheni na kha iḽo ḽiṅwe sia.

Thebulu ine ya vha kha Aphendisi ya 1, yo faredza mutevhe wa Zwivhumbeo na milayo zwa luambo zwine vhagudi vha nga zwi shumisa nga tshifhinga tsha u thetshelesa, u amba, u vhala na kha maitele a u ṅwala. Zwivhumbeo hezwi zwi fanela u gudiswa sa zwo ṱoḓeaho kha nyimele ifhio na ifhio ya tshaka dza zwibveledzwa zwa oraḽa, zwa u tou vhonwa na zwo ṅwalwaho. Kha pulane dza u funza dzi re kha themo iṅwe na iṅwe yo bulwaho afha fhasi hu na sekele yo khethelwaho u funza zwivhumbeo zwa luambo fhedzi, sa tsumbo, vhege ya 7 na ya 8 kha Gireidi ya 10. Honeha ngudo nthihi kha vhage i nga shumiswa u funza zwiṅwe zwivhumbeo zwa luambo sa zwine zwa ṱoḓiswa zwone. Honeha, ngudo nthihi kha vhege i nga shumiselwa u funza zwiṅwe zwivhumbeo zwa luambo sa zwine zwa ṱoḓea.

3.5 PULANE DZA U FUNZA

Mbekanyamushumo dza vhege nga vhege dzi tevhelaho dzo ṋetshedzwa fhedzi sa **sumbanḓila/magaganywa** hu tshi itelwa vhadededzi, fhedzi a dzo ngo itelwa u thivhela dziṅwe ngona dza u funza dzine dza nga shuma u fhirisa pulane idzo dzo ṋetshedzwaho. Tsumbo, mudededzi a nga nanga u vhala tshibveledwa tsha ḽitheretsha kiḽasini, zwine zwa nga dzhia vhege mbili. Arali ngona iyi mudededzi a vhona i tshi mu shumela, ha tei u khakhisa maitele ane a ḓivha a tshi shuma nga nṯhani ha pulane iyi. Nga maṅwe maipfi, kha hu vhe na ndalamo ya maitele ane mudededzi a ḓivha a tshi shuma. Mudededzi a nga kha ḓi nanga u kumedza ngudo nthihi kana dzo vhalaho kha girama ya fomaḽa sa zwine zwa ṱoḓea.

Pulane dza u funza dza Gireidi ya 10, ya 11, na ya12 dzo ḓisendeka nga sekele ya muṱanganelano ya vhege mbilimbili, hune ha vha na tshifhinga tsha u funza tsha awara dza ṱahe (9) nga sekele. Zwavhuḓivhuḓi hu ḓo vha na nyengedzedzo kha awara hedzi, musi hu tshi dzheniswa mishumo ya thandela, u vhala ho engedzedzwaho, na tshuṅwahaya. Vhagudi vha Gireidi ya 10-12 vha tea u ita tshuṅwahaya dza awara tharu kha vhege khathihi na u vhala ho engedzedzwaho nga luambo lwo tiwaho. Vhagudi vha nga khunyeledza mishumo ya u ṅwala sa tshuṅwahaya.

Musi hu tshi dizainiwa sekele yo ṱanganelanaho ya vhege mbili, mudededzi a nga engedza nyito zwi tshi bva kha thero. Tsumbo, Ḽifhasi ḽi Shumaho, sa, tshanduko ya kilima, mushumo wa sethe, tshikili tshine tsha bva kha kharikhuḽamu, tsumbo, dibeithi, tshibveledzwa kana maanea a u ṱaṱa khani, zwivhumbeo zwa u ṱaṱa khani, kana tshibveledzwa kana tshigwada tsha zwibveledzwa u bva kha “Tshibveledzwa tshine tsha shumiswa malugana na u funza ha muṱanganelano wa zwikili zwa luambo.” Thevhekano ya ngudo kha sekele ya vhege mbili i nga itwa nga nḓila iṅwe na iṅwe. A hu tou pfi tshikolokolo zwi itwe zwo tou ralo lini. Tsumbo, sekele i nga thoma nga u vhala, ha mbo ḓi pfukelwa kha nyambedzano (u amba), ha kona u ḓa u ṅwala. Musi zwo tea, hu nga kha ḓi shumiswa tshibveledzwa tsha mushumo wa sethe, kana tshibveledzwa tshiṅwevho hu tshi itelwa nyito dzo lugiselwaho afho fhasi.

Sempulu ya / tsumbo dza pulane dza u funza dzi tevhelaho dzo dzudzanywa nga nḓila ine nga murahu ha vhege mbili dziṅwe na dziṅwe vhagudi

- vha ḓo dzhenelela kha nḓowedzo ya u thetshelesa na u amba
- vha vhala ndima ya tholokanyonḓivho vha fhindula imbudziso kana vha ita manweledzo
- vha vhala bugu dza ḽitheretsha dze vha randelwa
- vha ṅwala maanea na/ kana tshibveledzwa tsha vhudavhidzani na
- u bveledza na u ita nḓowenḓowe ya nḓivho ya zwivhumbeo na milayo zwa luambo hu u itela ndivho dza vhudavhidzani (u amba, u thetshelesa, u vhala na u ṅwala).

Mudededzi ha tei u koreka mishumo yoṯhe ya oraḽa na ya u ṅwala ya vhagudi. Pulane ya u funza i sumbedza tshivhalo na lushaka lwa mishumo ya u linga ine ya korekwa nga vhadededzi. Miṅwe mishumo i nga korekwa nga vhagudi kana ṯhama dzavho hu na thuso ya mugudisi. Mudededzi a nga nanga mishumo i si ya fomaḽa ya vhaṅwe vhagudi a koreka yone kana zwipiḓa zwa iyi mishumo i si ya fomaḽa u itela u ṋea mahumbulwa nga ha mushumo.

Sa tsumbo, Gireidi ya 10 themo ya 1, vhagudi vha tea u ṅwala **maanea mavhili na tshibveldzwa tsha vhudavhidzani tshithihi. Maanea mathihi fhedzi na tshibveledzwa tshithihi tsha vhudavhidzani zwi korekwa sa mishumo ya u linga ya fomaḽa.** Miṅwe mishumo a i nga korekwi nga mudededzi, nga nnḓa ha musi a tshi nanga u ita nga u ralo.

U tevhekana ha magudiswa o dubekanyiwaho a ita mutevhe a zwo ngo tou vha zwo randelwaho, na tshifhinga tsho ṋeiwaho ndi u tou anganyela uri zwi nga dzhia tshifhinga tshingafhani u fhedza magudiswa ayo. Vhadededzi vha tea

u ola Shedulu dza Mishumo dzavho (kana u shumisa/u edzisela ine ya bva kha bugupfarwa) u funza magudiswa nga themo hu tshi shumiswa kutevhekanyele kwone na kusielisanele kwo teaho.

Sa izwi vhulapfu ha themo vhu tshi fhambana u bva kha ṅwaha uno u ya kha muṅwe, pulane ya u funza/Shedulu ya Mushumo i tea u konou dzudzanywa ṅwaha muṅwe na muṅwe.

Zwikili, magudiswa na zwiṱirathedzhi zwi re afha fhasi a zwo ngo fhelela henefha. Mudededzi u tea u shumisa mutevhe u re na zwikili, magudiswa na zwiṱirathedzhi zwinzhi kha Khethekanyo ya 3.1 - 3.4.

U funza zwivhumbeo zwa luambo zwo ḓisendeka kha tshibveledzwa na maitele a vhudavhidzani; zwi so ngo itwa thungo zwo ima nga zwoṱhe. Nzudzanyo dza pulane dza u funza dzi tea u vha nga nḓila ine zwivhumbeo zwa luambo zwa dzheniswa na u ṱanganywa na u gudiswa ha zwiṅwe zwikili.

Naho zwikili kha pulane ya u funza zwo ṋekedzelwa thungo, zwi tea u gudiswa zwo ṱanganyiswa hune zwa konadzea, sa tsumbo, kha u funza inthaviyu ya oraḽa vhagudi vha a kona u vhala tshibveledzwa tsho ṅwalwaho u itela uri nga murahu vha wanale vha khou ṋekedza inthaviyu ya u ṅwala. Kunangele kwa zwivhumbeo zwa luambo zwine zwa tea u gudiswa kha sekele/mumono zwi tea u konisa u bveledzwa na u pfeseswa ha zwibveledzwa zwa oraḽa na u ṅwala zwine zwa ḓo bveledzwa kha wonoyo mumono, tsumbo, maṱaluli, pfanywa, mafhambanyi, maḓadzisi na tshifhinga tsho fhiraho, u ḓo kona u lugisela vhagudi u ṅwala maanea a nganetshelo kana zwibveledzwa zwa u ṱalutshedza. Ḽimudi ḽa thendelo ndi ḽa ndeme musi vhagudi vha tshi ṅwala maanea a u vhuisa muhumbulo.

Zwiṱirathedzhi zwa oraḽa na zwa u ṅwala zwine zwa tea u funzwa kha mumono/sekele ya vhege mbili dziṅwe na dziṅwe zwi tea u langiwa nga lushaka lwa tshibveledzwa tshine tsha ḓo bveledzwa, tsumbo, musi hu tshi funzwa maanea a nganetshelo, vhagudi vha tea u funzwa kushumisele kwa maipfi a u pfukela ane a sumbedza zwiitisi na mvelelo na/kana u tevhekana ha zwithu.

3.5.1 PULANE YA U FUNZA YA GIREIDI YA 10

GIREIDI YA 10 THEMO YA 1			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṇekedza**
1 na 2	**U thetshelesa u itela u pfesesa:** (U thetshelesa u itela u wana mafhungo, u sengulusa, u khoḓedzela u davhidzana) Tshifhinga: awara 1	• **Mbonalo dza ndeme dza zwibveledzwa na zwipiḓa zwa bugu, hu tshi katelwa na tshaka dza maṅwalwa a ḽitheretsha** • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibvedzwa tsha vhudavhidzani:** Vhirifhi ha vhukonani/ fomaḽa (khumbelo/mbilaelo/apuḽaya/ mabindu)/marifhi a fomaḽa na a si fomaḽa a yaho kha gurannḓa/ ḽiṅwalo ḽa vhuṇe na luṅwalo lwa u fhelekedza/nganeavhutshilo/ adzhenda na maambiwa a muṱangano **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana/u rangela u ṅwala, u ita mvetoveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula, u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Zwivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
3 na 4	**Dibeithi:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u dzudzanya, u ita nḓowenḓowe na u ṇekedza Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** Zwiṱirathedzhi hu tshi khou shumiswa zwibveledzwa zwa u ṅwala: Hu sedzwe 3.2 • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	1 x **Maanea**: Nganetshelo/ mbuletshedzo/u ṱaṱa **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana/u rangela u ṅwala, u ita mvetoveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula, u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • zwiga zwa u vhala namupeleto **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4

GIREIDI YA 10 THEMO YA 1			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṉekedza**
5 na 6	**U thetshelesa u itela u pfesesa:** U thetshelesa u itela u wana mafhungo, u sengulusa, u khoḓedzela u davhidzana) Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** U ṱalutshedzela zwibveledzwa zwa u vhonwa • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Zwibveledzwa zwa vhudavhidzani**: Muvhigo/ tsedzuluso/athikili ya gurannḓa/ athikili ya magazini **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana/u rangela u ṅwala, u ita mvetoveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula, u ṉekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
7 na 8	**Nyambedzano/u haseledza:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u dzudzanya na u ṉekedza Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** • Mveledziso ya ḓivhamaipfi na kushumisele kwa luambo • Tshivhumbeo tsha fhungo • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara dza 4	1 x **Maanea**: Nganetshelo/ mbuletshedzo/u ṱaṱa **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana/u rangela u ṅwala, u ita mvetoveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula, u ṉekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga:awara 4

GIREIDI YA 10 THEMO YA 1			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṋekedza**
9 na 10	**Tshipitshi tsho lugiselwaho/ tshi so ngo lugiselwaho:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • • U pulana, u ṱoḓisisa, u vhekanya na u ṋekedza Tshifhinga: awara 1	• **U ṅwala manweledzo** • **Ngudo ya ḽitheretsha.** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani:** Tshipitshi / mufhindulano/ inthaviyu **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana/u rangela u ṅwala, u ita mvetoveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula, u ṋekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4

Mishumo ya u linga ya fomaḽa			
Mushumo wa 1	**Mushumo wa 2**	**Mushumo wa 3**	**Mushumo wa 4**
Oraḽa: U thetshelesa u itela u pfesesa	***U ṅwala:** Maanea nganetshelo/mbuletshedzo/a u ṱaṱa	***U ṅwala:** Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani	**Thesithe ya 1:** Kushumisele kwa luambo kha nyimele: • Tholokanyoṋḓivho • Manweledzo • Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo

***U ṅwala:** Nangani ṱhoho nthihi ya maanea, na tshibveledzwa tsha vhudavhidzani tshithihi u itela u linga ha fomaḽa mafheloni a themo.

GIREIDI YA 10 THEMO YA 2			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṉekedza**
11 na 12	**Mufhindulano / inthaviyu/ tshipitshi:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u dzudzanya na u ṉekedza Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** Zwiṱirathedzhi hu tshi shumiswa tshibveledzwa tsha u ṅwala. • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani:** Tshipitshi/mufhindulano/inthaviyu **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana/u rangela u ṅwala, u ita mvetoveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula, u ṉekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
13 na 14	**U amba ho lugiselwaho/hu so ngo lugiselwaho:** • Mbonalo na milayo (thekhiniki, tshivhumbeo, na maitele a ndugiselo) zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho • U pulana, u ṱoḓisisa, u dzudzanya na u ṉekedza Tshifhinga: awara 1	• **U ṅwala manweledzo** • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**1 xMaanea**: Nganetshelo/ mbuletshedzo/u ṱaṱa **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṉekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4

GIREIDI YA 10 THEMO YA 2			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṇekedza**
15 na 16	**Nyambedzano i si ya fomaḽa/ u haseledza:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U shumisa milayo Tshifhinga: awara 1	**U ṱalutshedzela zwibveledzwa zwa u vhonwa,** tsumbo: khungedzelo, khathuni, zwifanyiso • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani:** Marifhi a vhukonani/ a fomaḽa (khumbelo/mbilaelo/apulaya/ mabindu) /Marifhi a fomaḽa na a si a fomaḽa a yaho kha kha gurannḓa/ ḽiṅwalo ḽa vhuṇe na luṅwalo lwa u fhelekedza/ nganeavhutshilo/ adzhenda na maambiwa a muṱangano**:** **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovhololа, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
17 na 18	**Nyambedzano nga phanele:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u dzudzanya na u ṇekedza Tshifhinga: awara 1	**U vhala u itela u pfesesa:** • U bveledza ḓivhamaipfi na kushumisele kwa luambo • Tshivhumbeo tsha fhungo • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani**: Muvhigo/u sedzulusa/athikili ya gurannḓa/athikili ya magazini **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovhololа, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
19 na 20	**Milingo ya vhukati ha ṅwaha**		

Mishumo ya u linga ya fomaḽa		
Mushumo wa 5	**Mushumo wa 6**	**Mushumo ya wa 7**
Oraḽa: Tshipitshi tsho lugiselwaho/tshi so ngo lugiselwaho	**Litheretsha:** Mbudziso dza phindulo pfufhi Maanea a ḽitheretsha	**Milingo ya vhukati ha ṅwaha:** Bammbiri ḽa 1-Kushumisele kwa leambo kha nyimele Bammbiri ḽa vhu2- Ḽitheretsha Bammbiri ḽa vhu3- U ṅwala (·i nga ṅwalwa nga Lambamai/ Fulwi)

GIREIDI YA 10 THEMO YA 3			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṇekedza**
21 na 22	**Miṱangano na matshimbidzele a muṱangano:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u dzudzanya, na u ita nḓowenḓowe na u ṇekedza Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** Zwiṱirathedzhi hu tshi shumisiwa zwibveledzwa zwo ṅwaliwaho**:** Hu sedzwe 3.2 • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani:** Marifhi a vhukonani/ a fomaḽa (khumbelo/ mbilaelo/apulaya/ mabindu)/Marifhi a fomaḽa na a si a fomaḽa a yaho kha gurannḓa/ḽiṅwalo ḽa vhuṋe na luṅwalo lwa u fhelekedza/nganeavhutshilo/ adzhenda na maambiwa a muṱangano **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
23 na 24	**U anetshela tshiṱori:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u vhekanya na u ita nḓowenḓowe na u ṇekedza Tshifhinga: awara 1	**U vhala u itela u pfesesa:** • U bveledza ḓivhamaipfi na kushumisele kwa luambo • Tshivhumbeo tsha fhungo • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**1 x Maanea**: Nganetshelo/ mbuletshedzo/ u ṱaṱa **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4

GIREIDI YA 10 THEMO YA 3			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṉekedza**
25 na 26	**Tshipitshi tsho lugiselwaho na tshi so ngo lugiselwaho:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u dzudzanya na u ita nḓowenḓowe na u ṉekedza Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** U shumisa zwibveledzwa zwo ṅwalwaho: Hu sedzwae Khethekanyo ya 3.2 • **Ngudo ya ḽithereṱsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani**: Tshipitshi/mufhindulano/inthaviyu **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṉekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
27 na 28	**Tshipitshi tsho lugiselwaho/ tshi so ngo lugiselwaho** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u vhekanya na u ita nḓowenḓowe na u ṉekedza Tshifhinga: awara 1	• **U ṅwala manweledzo** • **Ngudo ya ḽithereṱsha** Tshifhinga: awara 4	**1 x Maanea** A Nganetshelo/ mbuletshedzo/ a u ṱaṱa khani **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṉekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4

GIREIDI YA 10 THEMO YA 3			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṋekedza**
29 na 30	**U thetshelesa u itela u pfesesa:** (U thetshelesa u itela u wana mafhungo, u sengulusa, u khoḓedzela u davhidzana) Tshifhinga: awara 1	**U vhala u itela u pfesesa:** Zwiṱirathedzhi hu tshi shumiswa tshibveledzwa tsha u ṅwala: Hu sedzwe Khethekanyo ya 3.2 • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani**: Muvhigo/u tsedzuluso/athikili ya gurannḓa/ athikili ya magazini **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṋekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4

Mishumo ya u linga ya fomaḽa	
Mushumo wa 8	**Mushumo wa 9**
Oraḽa: Tshipitshi tsho lugiselwaho/tshipitshi tshi so ngo lugiselwaho	**Thesite ya vhu2:** Ḽitheretsha – Mbudziso dza phindulo pfufhi na maanea a ḽitheretsha – mbudziso ndapfu

GIREIDI YA 10 THEMO YA 4			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṇekedza**
31 na 32	**U ḓivhadza muambi/u ṇea ndivhuho:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u dzudzanya na u ita nḓowenḓowe na u ṇekedza Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** U ṱalutshedzela tshibveledzwa tsha u vhona • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani:** Marifhi a vhukonani/na a fomaḽa (khumbelo/mbilaelo/apulaya/mabindu) ḽiṅwalo ḽa vhuṇe na luṅwalo lwa u fhelekedza/Tshipitshi tsha u ṅwala/adzhenda na maambiwa a muṱangano/Marifhi a fomaḽa na a si a fomaḽa a yaho kha gurannḓa **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya , u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
33 na 34	**Nyambedzano nga phanele:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U shumisa milayo Tshifhinga: awara 1	**U vhala u itela u pfesesa:** • Mveledziso ya ḓivhaipfi na kushumisele kwa luambo • Tshivhumbeo tsha fhungo • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**1 x Maanea**: Nganetshelo/ mbuletshedzo/ u ṱaṱa **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4

GIREIDI YA 10 THEMO YA 4			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṇekedza**
35 na 36	**Nyambedzano nga phanele:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U shumisa milayo Tshifhinga: awara 1	• **U ṅwala manweledzo** • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani**: Muvhigo/ tsedzuluso/ athikili ya gurannḓa/ athikili ya magazini **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovhololа, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
37 na 38	**Nyambedzano dza Foramu/ dza tshigwada/ dza phanele** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U shumisa milayo Tshifhinga: awara 1	**U lugisela mulingo** **Kushumisele kwa luambo kha nyimele:** Tholokanyonḓivho Manweledzo Zwivumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo **Ḽitheretsha:** *Nganea *Ḓirama *Zwirendo Tshifhinga: awara 4	**U lugisela mulingo** **U ṅwala na u ṇeaedza:** Maanea Zwibveledzwa zwa vhudavhidzani **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovhololа, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
39 na 40		**Milingo ya mafheloni a ṅwaha**	

Mishumo ya u linga ya fomaḽa	
Mushumo wa 10	**Mushumo wa 11**
Oraḽa: Tshipitshi tsho lugiselwaho - U ḓivhadza muambi/ndivhuho	**Milingo ya mafheloni a ṅwaha :** Bammbiri ḽa 1 – Kushumisele kwa leambo kha nyimele Bammbiri ḽa 2 – Ḽitheretsha Bammbiri ḽa 3 – U ṅwala Bammbiriḽa 4 – Oraḽa

3.5.2 PULANE YA U FUNZA YA GIREIDI YA 11

GIREIDI YA 11 THEMO YA 1			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṇekedza**
1 na 2	**U thetshelesa u itela u pfesesa:** U thetshelesa u itela u wana mafhungo, u sengulusa, u khoḓedzela na u davhidzana) Tshifhinga: awara 1	• **Mbonalo dza ndeme dza tshibveledzwa na zwipiḓa zwa bugu hu tshi katalwa na tshaka dza ḽitheretsha** • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani** Marifhi a vhukonani/ fomaḽa(/ khumbelo/mbilahelo/ u apuḽaya/ mabindu)/ marifhi a fomaḽa na asi a fomala a yahoo kha gurannḓa/ ḽiṅwalo ḽa vhuṇe na vhurifhi ha u fhelekedza/ nganeavhutshilo/ adzhenda na maambiwa a muṱangano **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovhololа, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
3 na 4	**Dibeithi :** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u dzudzanya, u ita nḓowenḓowe na u ṇekedza Tshifhinga: awara 1	**U vhala u itela u pfesesa:** Zwiṱirathedzhi hu tshi shumiswa zwibveledzwa zwa u ṅwala**:** Hu sedzwe Khethekanyo ya 3.2 **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara dza 4	1 x **Maanea**: Nganetshelo/ mbuletshedzo/u ṱaṱa **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovhololа, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4

GIREIDI YA 11 THEMO YA 1			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṉekedza**
5 na 6	**U thetshelesa u itela u pfesesa:** U thetshelesa u itela u wana mafhungo, u sengulusa, u khoḓedzela na u davhidzana) Tshifhinga: Awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** o Mveledziso ya ḓivhaipfi na kushumisele kwa luambo o Tshivhumbeo tsha fhungo • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani**: Muvhigo/u sedzulusa/athikili ya gurannḓa/ athikili ya magazini **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṉekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
7 na 8	**Tshipitshi tsho lugiselwaho/tshi so ngo lugiselwaho:** Thekiniki ya u amba na vhathu, tshivhumbeo na maitele a ndugiselo • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u vhekanya u ita nḓowenḓowe na u ṉekedza Tshifhinga: awara 1	• **U ṱalutshedzela tshibveledzwa tsha u vhona.** Tsumbo: khungudzelo, khathuni, zwifanyiso • **Ngudo ya ḽithertsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani**: Tshipitshi/ mufhindulano/inthaviyu **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṉekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho**. Tshifhinga: awara 4

GIREIDI YA 11 THEMO YA 1			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṋekedza**
9 na 10	**Tshipitshi tsho lugiselwaho/tshi so ngo lugiselwaho** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u vhekanya, u ita nḓowenḓowe na u ṋekedza Tshifhinga: awara 1	• **U ṅwala manweledzo** • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani**: Tshipitshi/ mufhindulano/inthaviyu **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṋekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo dza tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4

Mishumo ya u linga ya fomaḽa			
Mushumo wa 1	**Mushumo wa 2**	**Mushumo wa 3**	**Mushumo wa 4**
Oraḽa: U thetshelesa u itela u pfesesa	***U ṅwala:** Maanea a u vhuisa muhumbulo/a mbuletshedzo/ a u ṱaṱa	***U ṅwala:** Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani	**Thesite 1:** Kushumisele kwa luambo kha nyimele **:** Tholokanyoṋdivho Manweledzo Zwivhumbeo na milayo zwa luambo

***U ṅwala:** U nanga ṱhoho nthihi ya maanea, na tshibveledzwa tshithi tsha vhudavhidzani u itela u linga ha fomaḽa mafheloni a themo.

GIREIDI YA 11 THEMO YA 2			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṇekedza**
11 na 12	**Mufhindulano/inthaviyu nymbedzano/u haseledza:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u dzudzanya, u ita nḓowenḓowe na u ṇekedza Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** o Mveledziso ya ḓivhaipfi na kushumisele kwa luambo o Tshivhumbeo tsha fhungo • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani:** Tshipitshi/mufhindulano/inthaviyu **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
13 na 14	**Tshipitshi tsho lugiselwaho/tshi so ngo lugiselwaho:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u vhekanya na u ita nḓowenḓowe na u ṇekedza Tshifhinga: awara 1	• **U ṅwala manweledzo** • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**1 x Maanea:** U vhuisa muhumbulo /disikhesivi/ a u ṱaṱa **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4

GIREIDI YA 11 THEMO YA 2			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṋekedza**
15 na 16	**Nyambedzano ya phanele:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U shumisa milayo Tshifhinga: awara 1	• **U ṱalusedzela zwibveledzwa zwa u vhona** sa, khungedzelo, khathuni, zwifanyiso • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani**: Muvhigo/u sedzulusa/athikhili ya gurannḓa/ athikhili ya magazini **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṋekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara dza 4
17 na 18	**Nyambedzano i si ya fomaḽa/u haseledza:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U shumisa milayo Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** Zwiṱirathedzhi hu tshi shumiswa tshibveledzwa tsha u ṅwala: Hu sedzwe kha Khethekanyo ya 3.2 • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara dza 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani**: Tshipitshi/ mufhindulano/inthaviyu **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṋekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
19 na 20	**Milingo ya vhukati ha ṅwaha**		

Mishumo ya u linga ya fomaḽa		
Mushumo wa 5	**Mushumo wa 6**	**Mushumo wa 7**
Oraḽa: Tshipitshi tsho lugiselwaho/tshi so ngo lugiselwaho	**Ḽitheretsha:** Mbudziso dza phindulo pfufhi Maanea a ḽitheretsha	**Milingo ya vhukati ha ṅwaha** Bammbiri ḽa 1 – Kushumisele kwa luambo kha nyimele Bammbiri ḽa u2 – Ḽitheretsha Bammbiri ḽa 3 – U ṅwala (·i nga ṅwalwa nga Lambamai/ Fulwi)

GIREIDI YA 11 THEMO YA 3			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṇekedza**
21 na 22	**Miṱangano na matshimbidzele a muṱangano:** • Mbonalo na milayo zwa tshib-veledzwa • U pulana u ita ṱhoḓisiso, u ita nḓowenḓowe na u ṇekedza Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** U ṱalutshedzela zwibveledzwa zwa u tou vhona • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani:** Marifhi a vhukonani/ fomaḽa (/ khumbelo/mbilahelo/ u apuḽaya/ mabindu)/ marifhi a fomaḽa na a si a fomaḽa a yaho kha gurannḓa/ ḽiṅwalo ḽa vhuṇe na vhurifhi ha u fhelekedza/ nganeavhutshilo/ adzhenda na maambiwa a muṱangano **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovhololа, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo** **zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
23 na 24	**U anetshela tshiṱori** na/kana **zwikhoḓo :** • Mbonalo na milayo zwa tshib-veledzwa • dzudzanya na u ita nḓowenḓowe na u ṇekedza Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** U shumisa tshibveledzwa tsha u ṅwala. Hu sedzwe Khethekanyo ya 3.2 • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**1 x Maanea:** Maanea a u vhuisa muhumbulo// a disikhesivi/ a u ṱaṱa **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovhololа, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4

GIREIDI YA 11 THEMO YA 3			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṇekedza**
25 na 26	**Tshipitshi tsho lugiselwaho/tshi so ngo lugiselwaho:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u dzudzanya, u ita nḓowenḓowe na u ṇekedza Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** o Mveledziso ya ḓivhaipfi na kushumisele kwa luambo o Tshivhumbeo tsha fhungo • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara dza 4	**Ṱshibveledzwa tsha vhudavhidzani :** Tshipitshi/mufhindulano/inthaviyu **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
27 na 28	**Tshipitshi tsho lugiselwaho/tshi so ngo lugiselwaho:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u dzudzanya u ita nḓowenḓowe na u ṇekedza Tshifhinga: awara 1	• **U ṅwala manweledzo** • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani**: Tshipitshi/ mufhindulano/ inthaviyu **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4

GIREIDI YA 11 THEMO YA 3			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṉekedza**
29 na 30	**U thetshelesa u itela u pfesesa:** U thetshelesa u itela u wana mafhungo, u sengulusa, u khoḓedzela na u davhidzana) Tshifhinga: awara 1	**U vhala u itela u pfesesa:** Zwiṱirathedzhi hu tshi khou shumiswa zwibveledzwa zwa u vhona Hu sedzwe Khethekanyo ya 3.2 **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**1 x Maanea:** **U vhuisa muhumbulo/ disikhesivi/a u ṱaṱa** **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṉekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4

Mishumo ya u linga ya fomaḽa	
Mushumo wa 8	**Mushumo wa 9**
Oraḽa: Tshipitshi tsho lugiselwaho/tshi so ngo lugiselwaho	**Thesite ya 2:** Ḽitheretsha: Mbudziso dzi ṱoḓaho phindulo pfufhi na maanea a ḽitheretsha

GIREIDI YA 11 THEMO YA 4			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṇekedza**
31 na 32	**U ḓivhadza muambi/ndivhuho:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u dzudzanya u ita nḓowenḓowe na u ṇekedza Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** U shumisa zwiṱirathedzhi zwa zwibveledzwa zwa u tou vhona Hu sedzwe kha Khethekanyo ya 3.2 • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Maanea:** U vhuisa muhumbulo/ disikhesivi/ a u ṱaṱa **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovhololа, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
33 na 34	**Nyambedzano i si ya fomaḽa/u haseledza:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U shumisa milayo Tshifhinga: awara 1	**U vhala u itela u pfesesa:** • Mveledziso ya ḓivhaipfi na kushumisele kwa luambo • Tshivhumbeo tsha fhungo **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani:** Marifhi a vhukonani/ fomaḽa / khumbelo/mbilahelo/ u apuḽaya/ maabindu)/ marifhi a fomaḽa na asi a fomala a yahoo kha gurannḓa/ ḽiṅwalo ḽa vhuṇe na vhurifhi ha u fhelekedza/ nganeavhutshilo/ adzhenda na maambiwa a muṱangano **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovhololа, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga awara 4

GIREIDI YA 11 THEMO YA 4			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṇekedza**
35 na 36	**Dibeithi/Nyambedzano ya phanele:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u dzudzanya, u ita nḓowenḓowe na u ṇekedza Tshifhinga: awara 1	• **U ṅwala manweledzo** • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Zwibveledzwa zwa vhudavhidzani**: Muvhigo/ tsedzuluso/athikhili ya gurannḓa/ athikhili ya magazini **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovhololа, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshiifhinga: awara 4
37 na 38	**Muvhigo/u sedzulusa:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u dzudzanya, u ita nḓowenḓowe na u ṇekedza Tshifhinga: awara 1	**U lugisela mulingo:** **Kushumisele kwa luambo kha nyimele:** • Tholokanyonḓivho • Manweledzo • Zwivhumbeo na milayo zwa luambo **Ḽitheretsha:** • Nganea/folokuḽoo • Ḓirama • Vhurendi Tshifhinga: awara 4	**U lugisela mulingo** **U ṅwala na u ṇekedza:** Maanea Zwibveledzwa zwa vhudavhidzani **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovhololа, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
39 na 40	**Milingo ya mafheloni a ṅwaha**		

Mishumo ya u linga ya fomaḽa	
Mushumo wa 10	**Mushumo wa 11**
Oraḽa: Tshipitshi tsho lugiselwaho - Muvhigo/u sedzulusa	**Milingo ya mafheloni a ṅwaha:** Bammbiri ḽa 1 – Kushumisele kwa leambo kha nyimele Bammbiri ḽa 2 – Ḽitheretsha Bammbiri ḽa 3 – U ṅwala Bammbiri ḽa 4 – Oraḽa

3.5.3 PULANE YA U FUNZA YA GIREIDI YA 12

GIREIDI YA 12 THEMO YA 1			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṇekedza**
1 na 2	**U thetshelesa u itela u pfesesa:** (U thetshelesa u itela u wana mafhungo, u sengulusa, u khoḓedzela na u davhidzana) Tshifhinga: awara 1	• **Mbonalo dza ndeme dza zwibveledzwa na zwipiḓa zwa bugu, hu tshi katelwa na tshaka dza ḽitheretsha** • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani:** Marifhi a vhukonani/ fomaḽa(/ khumbelo/mbilahelo/ u apuḽaya/ mabindu)/ marifhi a fomaḽa na asi a fomala a yaho kha gurannḓa/ ḽiṅwalo ḽa vhuṇe na vhurifhi ha u fhelekedza/ nganeavhutshilo/ adzhenda na maambiwa a muṱangano **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara dza 4
3 na 4	**Nyambedzano/u haseledza/ muvhigo/u sedzulusa:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u dzudzanya, u ita nḓowenḓowe na u ṇekedza Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** Zwiṱirathedzhi hu tshi khou shumiswa zwibveledzwa zwa u ṅwala: Hu sedzwa kha Khethekanyo ya 3.2 • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Maanea: 1 x** U vhuisa muhumbulo/ nganetshelo/a u ṱaṱa/disikhesivi/ mbuletshedzo **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4

GIREIDI YA 12 THEMO YA 1			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṇekedza**
5 na 6	**U thetshelesa u itela u pfesesa:** U thetshelesa u itela u wana mafhungo, u sengulusa, u khoḓedzela na u davhidzana) Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** o U bveledza ḓivhamaipfi na kushumisele kwa luambo o Tshivhumbeo tsha fhungo • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani**: Muvhigo/u sedzulusa/athikhili ya gurannḓa/ athikhili ya magazini **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
7 na 8	**Tshipitshi tsho lugiselwaho/tshi so ngo lugiselwaho:** • Mbonalo na milayo (thekhiniki dza u amba fhethu ha nnyi na nnyi, tshivhumbeo na maitele a ndugiselo) • U pulana, u ṱoḓisisa, u vhekanya, u ita nḓowenḓowe na u ṇekedza Tshifhinga: awara 1	• **U ṱalutshedzela zwibveledzwa zwa u tou vhona:**	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani:** Marifhi a vhukonani/ fomaḽa(/ khumbelo/mbilahelo/ u apuḽaya/ mabindu)/ marifhi a fomaḽa na a si a fomala a yaho kha gurannḓa/ ḽiṅwalo ḽa vhuṇe na vhurifhi ha u fhelekedza/ nganeavhutshilo/ adzhenda na maambiwa a muṱangano **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4

GIREIDI YA 12 THEMO YA 1			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṉekedza**
9 na 10	**Tshipitshi tsho lugiselwaho/tshi so ngo lugiselwaho:** • Mbonalo na milayo zwa tshib-veledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u vhekanya, u ita nḓowenḓowe na u ṉekedza Tshifhinga: awara 1	• **U ṅwala manweledzo** • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	Tsumbo: khungedzelo, khathuni, zwifanyiso

Mishumo ya u linga ya fomaḽa				
Mushumo wa 1	**Mushumo wa 2**	**Mushumo wa 3**	**Mushumo wa 4**	**Mushumo wa 5**
Oraḽa: U thetshelesa u itela u pfesesa	***U ṅwala:** Maanea	***U ṅwala:** Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani	**Oraḽa:** Tshipitshi tsho lugiselwaho/ tshipitshi tshi so ngo lugiselwaho	**Kushumisele kwa luambo kha nyimele:** **Thesite ya 1:** Tholokanyoṋdivho, Manweledzo, Zwivhumbeo na milayo zwa luambo

GIREIDI YA 12 THEMO YA 2			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṋekedza**
11 na 12	**Mufhindulano/inthaviyu** **Tshivhumbeo /mbonalo :** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u vhekanya, u ita nḓowenḓowe na u ṋekedza Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** Zwiṱirathedzhi hu tshi shumiswa zwibveledzwa zwo ṅwaliwaho: Hu sedzwe Khethekanyo ya 3.2 • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani**: Tshipitshi/ mufhindulano/inthaviyu **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṋekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
13 na 14	**Dibeithi/foramu/nyambedzano ya tshigwada/nyambedzano ya phanele:** • Mbonalo na milayo zwa tshib-veledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u vhekanya, u ita nḓowenḓowe na u ṋekedza Tshifhinga: awara 1	• **U ṅwala manweledzo** • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Maanea: 1 x** U vhuisa muhumbulo/ nganetshelo/ a u ṱaṱa/ disikhesivi/ mbuletshedzo **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṋekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4

GIREIDI YA 12 THEMO YA 2			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṇekedza**
15 na 16	**Nyambedzano i si ya fomaḽa/u haseledza:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U shumisa milayo Tshifhinga: awara 1	• **U ṱalutshedzela zwibveledzwa zwa u tou vhona:** Tsumbo: khungedzelo, khathuni, zwifanyiso • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani:** Marifhi a vhukonani/ fomaḽa/ khumbelo/mbilahelo/ u apuḽaya/ mabindu)/ marifhi a fomaḽa na a si a fomala a yaho kha gurannḓa/ ḽiṅwalo ḽa vhuṋe na vhurifhi ha u fhelekedza/ nganeavhutshilo/ adzhenda na maambiwa a muṱangano **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovhololа, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
17 na 18	**Tshipitshi tsho lugiselwaho/tshi so ngo lugiselwaho:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U pulana, u ṱoḓisisa, u vhekanya, u ita nḓowenḓowe na u ṇekedza Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** o Mveledziso ya ḓivhaipfi na kushumisele kwa luambo o Tshivhumbeo tsha fhungo • Ngudo ya ḽitheretsha Tshifhinga: awara dza 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani**: Tshipitshi/ mufhindulano/inthaviyu **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovhololа, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṇekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
19 na 20	**Milingo ya vhukati ha ṅwaha**		

Mishumo ya u linga ya fomaḽa		
Mushumo wa 6	**Mushumo 7**	**Mushumo wa 8**
Ḽitheretsha: Mbudziso dza phindulo pfufhi na maanea a ḽitheretsha *	**Oraḽa:** Tshipitsho tsho lugiselwaho / tshi so ngo lugiselwaho	**Milingo ya vhukati ha ṅwaha:** Bammbiri ḽa 1 – Kushumisele kwa leambo kha nyimele Bammbiri ḽa 2 – Ḽitheretsha Bammbiri ḽa 3 – U ṅwala (i nga ṅwaliwa nga Lambamai/Fulwi) thesite ya u ṅwala

***Milingo ya vhukati ha ṅwaha:** Kha Gireidi ya 12 muṅwe wa mishumo ya Themo ya 2 na/ kana Themo ya 3 u fanela u vha mulingo wa nga ngomu. Kha nyimele ine kha Gireidi ya 12 ha vha ho tou ṅwaliwa mulingo muthihi fhedzi wa nga ngomu, uyo muṅwe wa milingo u fanela u imelwa nga thesite mafheloni a themo (Mushumo wa 8 na 10).

GIREIDI YA12 THEMO YA 3			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṉekedza**
21 na 22	**Nyambedzano i si ya fomaḽa/u haseledza:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U shumisa milayo Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** Zwiṱirathedzhi hu tshi shumiswa zwibveledzwa zwa u ṅwala: Hu sedzwe kha Khethekanyo ya 3.2 • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara dza 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani**: Muvhigo/u sedzulusa/athikhili ya gurannḓa/athikhili ya magazini **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovhololа, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṉekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
23 na 24	**U ḓivhadza muambi/ndivhuho:** • Mbonalo na milayo zwa tshibveledzwa • U shumisa milayo Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** U ṱalutshedzela zwibveledzwa zwa u tou vhona • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani**: Tshipitshi/ mufhindulano/inthaviyu **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovhololа, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṉekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo dza tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4

GIREIDI YA12 THEMO YA 3			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṋekedza**
25 na 26	**U modareitha oraḽa:** Tshifhinga: awara 1	• **U ṅwala manweledzo** • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani**: Marifhi a vhukonani/fomaḽa (khumbelo/mbilahelo /u apuḽaya/ mabindu)/ vhurifhi ha fomaḽa na vhu si ha fomaḽa vhu yaho kha gurannḓa/ḽiṅwalo ḽa vhuṋe na ḽiṅwalo ḽa u fhelekedza/ adzhenda na minetse dza muṱangano **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovhololа, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṋekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara 4
27 na 28	**U modareitha oraḽa:** Tshifhinga: awara 1	• **U vhala u itela u pfesesa:** o Mveledziso ya ḑivhaipfi na kushumisele kwa luambo o Tshivhumbeo tsha fhungo • **Ngudo ya ḽitheretsha** Tshifhinga: awara 4	**Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani**: Muvhigo/ riviyu/athikili ya gurannḓa/ athikili ya magazini **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovhololа, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṋekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara dza 4
29 na 30	**Mulingothangeli/ Ṯhirayaḽa**		

Mishumo ya u linga ya fomaḽa	
Mushumo wa 9	**Mushumo wa 10**
Oraḽa: U amba ho lugiselwaho: U ḓivhadza muambi/ u ṋea maipfi a ndivhuwo	***Ṱhirayaḽa/Mulingothangeli** Bammbiri 1 – Kushumisele kwa luambo kha nyimele Bammbiri 2 – itheretsha Bammbiri 3 – U ṅwala (i nga ṅwalwa nga Ṱhangule/ Khubvumedzi) **KANA** Thesite yo ṅwaliwaho

***Milingothangeli/Ṱhirayaḽa:** Kha Gireidi ya 12 muthihi wa mishumo kha Themo ya vhu 2 na/kana kha Themo ya vhu 3 u tea u vha mulingo wa nga ngomu. Arali zwa nga itea uri hu tou ṅwaliwa fhedzi muthihi kha iyo milingo mivhili ya nga ngomu, uyo muṅwe mulingo u tea u thivhiwa nga thesite mafheloni a ṅwaha (Mushumo wa 8 na wa 10).

GIREIDI YA 12 THEMO YA 4			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṋekedza**
31 na 32	**U modareitha oraḽa:** Tshifhinga: awara 1	**U lugisela mulingo nga u shumisa mabammbiri a milingo yo fhiraho:** **Kushumisele kwa luambo kha nyimele:** Tholokanyonḓivho Manweledzo Zwivhumbeo na milayo zwa luambo Ḽitheretsha: • Nganea/ Folokuḽoo • Ḓirama • Vhurendi Tshifhinga: awara 4	**U lugisela mulingo nga u shumisa mabammbiri a milingo yo fhiraho kha:** **U ṅwala** Maanea Zwibveledzwa zwa vhudavhidzani **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** U pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṋekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho** Tshifhinga: awara dza 4
33 na 34	**U modereitha oraḽa:** Tshifhinga: awara 1	**U lugisela mulingo nga u shumisa mabammbiri a milingo yo fhiraho zwi tshi yelana na:** **Kushumisele kwa luambo kha nyimele:** • Tholokanyonḓivho • Manweledzo Zwivhumbeo na milayo luambo Ḽitheretsha: • Nganea/ Folokuḽoo • Ḓirama • Zwirendo Tshifhinga : awara 4	**U lugisela mulingo nga u shumisa mabammbiri a milingo yo fhiraho kha:** **U ṅwala** Maanea Zwibveledzwa zwa vhudavhidzani **Livhanya kha:** **Maitele a u ṅwala** pulana, u ita mvetomveto, u dovholola, u dzudzanya, u vhalulula u itela u khakhulula na u ṋekedza **Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo** • Ridzhisiṱara, tshitaila na ipfi • U nanga maipfi • U vhumba mafhungo • U ṅwala pharagirafu • Zwiga zwa u vhala na mupeleṱo **Tshivhumbeo na mbonalo zwa tshibveledzwa tsho nangiwaho**
35 na 36	**Milingo i no u bva nnḓa**		
37 na 38	**Milingo i no bva nnḓa**		

GIREIDI YA 12 THEMO YA 4			
Vhege	**U thetshelesa na u amba**	**U vhala na u ṱalela**	**U ṅwala na u ṋekedza**
39 na 40	**Milingo i no bva nnḓa**		
	Bammbiri ḽa 1 – Kushumisele kwa Kushumisele kwa leambo kha nyimele Bammbiri ḽa 2 – Ḽitheretsha Bammbiri ḽa 3 – U ṅwala Bammbiri ḽa 4 – Oraḽa		

KHETHAKANYO YA 4: U LINGA KHA LUAMBO LWA HAYANI

4.1 Marangaphanḓa

U linga ndi maitele o pulaniwaho ane a ḓo dzula a tshi khou itea hu tshi topolwa, u kuvhanganya na u ṱalusa mafhungo nga ha kushumele kwa vhagudi, hu tshi khou shumiswa zwivhumbeo zwo fhambanaho zwa u linga. Zwi dzhia maga maṋa: u bveledza na u kuvhanganya vhuṱanzi ha tswikelelo; u ṱalusa vhuṱanzi; u rekhoda mawanwa na u shumisa mafhungo aya u pfesesa na u ḓo thusa kha mveledziso ya mugudi u itela u khwinisa maitele a u guda na u funza.

U linga hu tea u katela maitele oṱhe mavhili ane a si vhe fomaḽa (U linga ha vhugudisi) na ha fomaḽa (U linga ha u guda). Kha nzulele dzoṱhe idzi mbili vhagudi vha tea u vhigelwa murahu tshifhinga tshoṱhe u khwaṱhisedza tshenzhemo ya u guda.

U linga zwikili zwa luambo zwi tea u ṱanganywa. U linga tholokanyonḓivho zwi tea u ṱumanywa na kushumisele kwa luambo. U linga u ṅwala zwi tea u dzhenisa ṱhoho dzine dza vha dza zwithu zwi no bvelela kha vhutshilo ha vhukuma.

4.2 U linga hu si ha fomaḽa kana ha ḓuvha ḽiṅwe na ḽiṅwe

U linga ha vhugudisi hu na ndivho ya u kuvhanganya mafhungo tshifhinga tshoṱhe nga ha vhukoni ha mugudi vhune ha nga shumiswa kha u khwinisa u guda havho.

U linga hu si ha fomaḽa ndi mushumo wa ḓuvha ḽiṅwe na ḽiṅwe wa u lavhelesa mvelephanḓa ya vhana. Izwi zwi itwa nga ndavheleso, nyambedzano, tsumbedzo dza u ita (phurakhithikhala), khoniferentsi dza mudededzi na vhana, u ṱangana hu si ha fomaḽa kiḽasini, n.z. U linga hu si ha fomaḽa hu leluwa u fana na u ima nga tshifhinga tsha ngudo, u lavhelesa fhano kana u amba na vhana uri u guda hu khou bvela hani phanḓa. U linga hu si ha fomaḽa hu tea u shumiswa u vhiga mawanwa na u thusa u pulana kufunzele, fhedzi a hu tei u rekhodiwa. Zwi so ngo vhonala zwi zwine zwa vha thungo na mishumo ya u guda i no khou itea kiḽasini. Vhagudi kana vhagudisi vha nga kona u koreka iyi mishumo ya u linga.

U ḓilinga na u linga khonani zwi dzhenisa vhagudi kha ndingo. Izwi ndi zwa ndeme sa izwo zwi tshi tendela vhagudi u guda na u vhuisa mihumbulo nga ha vhukoni havho. Mvelele dza mishumo ya u linga i si ya fomaḽa dza ḓuvha ḽiṅwe na ḽiṅwe a dzi rikhodiwi lwa fomaḽa nga nnḓani ha musi arali mudededzi a tshi ṱoḓa u ita zwenezwo zwa u linga. Mvelele dza mishumo ya u linga i si ya fomaḽa dza ḓuvha ḽiṅwe na ḽiṅwe a dzi dzhielwi nṱha kha u phasisa na kha ṱhanziela.

4.3 U linga ha fomaḽa

Mishumo yoṱhe ya u linga ine ya ita mbekanyamushumo dza u linga dza fomaḽa dza ṅwaha dzi dzhiiwa sa u linga ha fomaḽa. Mishumo ya u linga ya fomaḽa i a korekiwa na u rekhodiwa lwa fomaḽa nga mugudisi lwa u phasisa na ṱhanziela. Mishumo yoṱhe ya u linga ya fomaḽa i tea u moderethiwa u itela u khwaṱhisedza vhunzani (khwaḽithi) na u vhona uri maimo o teaho o swikelelwa.

U linga ha fomaḽa hu ṋea vhagudisi nḓila ya sisiṱemethiki ya u ṱhaṱhuvha yavhuḓi ine vhagudi vha khou bvelela ngayo kha gireidi na kha thero. Tsumbo ya u linga ha fomaḽa ndi thesithe, milingo. Mishumo ya u ita, thandela, u ṋetshedza ha oraḽa, tsumbedzo, kushumele, n.z. Mishumo ya u linga ya fomaḽa i vha tshipiḓa tsha Mbekanyamushumo ya u linga ya ṅwaha woṱhe kha gireidi iṅwe na iṅwe na thero.

Thebuḽu dzi tevhelaho dzi ṋea ṱhoḓea dza u linga ha fomaḽa kha Nyambo dza Hayani:

Thebuḽu ya 1: Nyangaredzo ya u linga ha fomaḽa Gireidi ya 10-11

U linga ha fomaḽa		
Vhukati ha ṅwaha	**Mulingo wa mafheloni a ṅwaha**	
25%	**75%**	
U linga ho teiwaho tshikoloni (SBA)	**Mabammbiri a mulingo wa mafheloni a ṅwaha**	
25%	**62,5%**	**2,5%**
• thesithe 2 • mishumo ya 7 • mulingo 1 (wa vhukati ha ṅwaha)	**Milingo i ṅwaliwaho** Bammbiri ḽa 1 (Awara 2) - Kushumisele kwa leambo kha nyimele Bammbiri ḽa 2 (Gireidi ya 10: Awara 2), Gireidi ya 11 – Awara 2½) Ḽitheretsha Bammbiri ḽa 3 (Gireidi ya 10: Awara 2, Gireidi ya 11: Awara 2½) – U ṅwala	**Mishumo ya U linga ha Oraḽa : Bammbiri ḽa 4** U thetshelesa U amba (Tshipitshi tsho lugiselwaho na tshi so ngo lugiselwaho) Mishumo ya oraḽa yo itwaho vhukati ha ṅwaha i vhumba tshipiḓa tsha mulingo wa nnḓa wa mafheloni a ṅwaha.

Thebuḽu ya 2: Nyangaredzo ya u linga ha fomala Gireidi ya 12

U linga ha fomala		
Vhukati ha ṅwaha	**Mulingo wa mafheloni a ṅwaha**	
25%	**75%**	
U linga ho teiwaho tshikoloni (SBA)	**Mabammbiri a mulingo wa mafheloni a ṅwaha**	
25%	**62,5%**	**12,5%**
• thesithe 1 • mishumo ya 7 • milingo 2 (vhukati ha ṅwaha na wa u lingedza)	**Milingo i ṅwaliwaho** Bammbiri ḽa 1 (Awara 2) – Kushumisele kwa leambo kha nyimele Bammbiri ḽa 2 (Awara 2½ -) Ḽitheretsha Bammbiri ḽa 3 (Awara 2½) – U ṅwala	**Mishumo ya U linga ha Oraḽa: Bammbiri ḽa 4** U thetshelesa U amba (Tshipitshi tsho lugiselwaho na tshi so ngo lugiselwaho) Mishumo ya oraḽa yo itwaho vhukati ha ṅwaha i vhumba tshipiḓa tsha mulingo wa nnḓa wa mafheloni a ṅwaha.

Zwivhumbeo zwa u linga zwo shumiswaho zwi tea u yelana na miṅwaha ya vhagudi na maimo a nyaluwo. Nyolo/dizaini ya mishumo iyi i tea magudiswa kha thero na u dzhenisa mishumo yo fhambanaho u itela u swikelela zwipikwa.

U linga ha fomaḽa hu tea u thusa kha tshivhalo, maimo a u ḓivha na vhukoni ha vhagudi sa zwe zwa sumbedziswa afha fhasi:

Thebuḽu ya 3: Vhuimo ha kuhumbulele na kupfesesele kha u linga

Maimo	Mushumo	Phesenthedzhi Mushumo
Mbudziso dzi re khagala (Vhuimo ha 1) **U dzudzanyulula** **(Vhuimo ha 2)**	Mbudziso dzi no amba nga mafhungo a so ngo tou ambiwaho nga maanḓa ngomu mafhungoni. • Ambani zwithu/vhathu/elemennde … • Ambani mbuno/vhungane/ndivho/mihumbulo … • ḓivhani vhungane/vhathu/zwiitisi… • Tevhekanyani ndivho/mbuno/vhungane … • Ṱalutshedzani fhethu/vhathu/muanea ... • Ambani hafhu nga zwo iteaho/ ephisodo/tshenzhemo Mbudziso dzine dza ṱoḓa u sengulusa, u ṱanganya na u vhekanya ha mafhungo. • U nweledza mbuno khulwane/mihumbulo/vhuḓi na vhuvhi U kuvhanganya elemennde dzi no fana/zwiitisi • U amba zwi no fana/phambano … • U ṋea muhangarambo …	**Maimo a 1 na 2: 40%**
U humbulela (Vhuimo ha 3)	Mbudziso dzine dza ṱoḓa mutshudeni a tshi shumisa tshenzhemo yawe kha mafhungo a so ngo tou ambeswa nga hao kha maṅwalwo. • U ṱalutshedza muhumbulo muhulwane … • U vhambedza mihumbulo/vhuvha/nyito … Ndi ifhio ndivho/vhuvha/ṱhuṱhuwedzo/vhungane ha muṅwali (kana muanewa) … • Ṱalutshedzani zwiitisi/mvelelo dza… • Ndi ifhio nzumbululo ya nyito/zwo ambiwaho/vhuvha (n.z.) nga ha muṱalutshedzi/muṅwali/muanewa • Ḽimethafore/ḽifanyisi/tshivhumbeo zwi kwama hani kupfesesele kwaṋu … • Ndi zwifhio, zwine na humbula uri zwi ḓo vha mvelelo (n.z) zwa nyito/ nyimele …	**Vhuimo ha 3: 40%**

U ṱhaṱhuvha (Vhuimo ha 4)	Mbudziso hedzi dzi amba nga khaṱhulo ho sedzwa ndeme. Dzi dzhenisa khaṱhulo nga ha vhungoho, fulufhedzea, mbuno na kuvhonele, vhundeme, kupfalele na kuhumbulele na mafhungo sa u ṱoḓea na u ṱanganedzea ha tsheo na nyito u ya nga ha ndeme ya kutshilele . • Ni humbula uri zwe zwa bvelela ndi zwa ndeme/ngoho/zwi a konadzea …? • U ṱaṱa ha muṅwali ndi ha ndeme/u pfala/a vhu hanedzei… • Ambani/ni ṋee mihumbulo lwa u sasaladza nga ha nyito/ndivho/tshiitisi/ vhuvha/mahumbulwa/masiandaitwa … • Ni a tendelana na muhumbulo/tshitatamennde/ndavheleso/ṱhaluso • Nga kuvhonele kwaṋu, muṅwali/muṱalutshedzi/muanewa u kha ngoho a tshi humbulela/imelela uri (ni tikedze phindulo yaṋu/ni ṋee vhungane ha phindulo yaṋu) • Naa vhuvha/kutshilele/nyito ya muanewa ndi hone kana u ṱanganedzea kha inwi. Ni ṋee thikhedzo kha phindulo yaṋu. • Nyito/vhuvha/zwiitisi zwa muanewa zwi sumbedza mini nga ha ene muṋe musi ho sedzwa matshilele a ṱanganedzeaho? • Ambani nga u sasaladza/ni ṋea mahumbulwa nga ha ndeme ya khaṱhulo kha maṅwalwo	**Maimo a 4 na 5: 20%**
U khoḓedzela (Vhuimo ha 5)	Mbudziso idzi dzo livhiswa kha u sedza u kwamea ha ndeme na ha muhumbulo wa mutshudeni nga tshiṅwalwa. Dzi livha kha kufhindulele ku no nyanyula kwa zwi re ngomu, u ḓibaḓekanya na vhaanewa na zwiwo na u mangala kushumisele kwa luambo nga muṅwali (sa u nanga maipfi na imadzhari). • Ambani nga ha phindulo yaṋu kha maṅwalwa/tshiwo/nzulele/khuḓano/ thaidzo … • Ni a pfela vhuṱungu muanewa? Ndi nyito/tsheo ye na vha ni tshi ḓo vha no i dzhia arali no vha ni kha nzulele i no fana na iyo? • Ambani ni ṋee maipfi nga kushumisele kwa luambo nga muṅwali • Ambani nga ha kushumisele kwa tshitaila/mathomo/mafhelelo/imadzha-ri/ḽimethafore/kushumisela kwa thekiniki ya vhurendi/zwishumiswa zwa maṅwalwa nga muṅwali …	

4.4 Mbekanyamushumo ya u linga

Mbekanyamushumo ya u linga yo dzudzanywa/dizainiwa uri i anḓadze mishumo ya u linga ya fomaḽa kha thero dzoṱhe tshikoloni u buḓekanyana na themo yoṱhe.

4.4.1 Nyangaredzo ya ṱhoḓea

Thebuḽu dzi tevhelaho dzi ṋea nyangaredzo ya ṱhoḓea ya Mbekanyamushumo ya u Linga ya themo iṅwe na iṅwe kha Luambo lwa Hayani:

Thebuḽu ya 1: Nyangaredzo ya u linga ha fomaḽa Gireidi ya10-11

Mbekanyamushumo ya U linga			
SBA nga Themo			
Themo ya 1: Thesithe ya u tou ṅwala nthihi (1) + Mishumo miraru (3)	**Themo ya 2:** Mishumo mivhili (2) + Mulingo muthihi (1) wa vhukati ha ṅwaha u na : Mabammbiri mararu (3): Bammbiri ḽa 1 – Kushumisele kwa luambo kha nyimele Bammbiri ḽa 2 – ·itheretsha Bammbiri ḽa 3 – U ṅwala	**Themo ya 3:** Thesithe nthihi ya u ṅwala (1) Mushumo muthihi (1)	**Themo ya 4:** Mushumo muthihi (1) + Mulingo muthihi wa mafheloni a ṅwaha wa nga ngomu u na Mabammbiri mararu (3): Bammbiri 1 – Kushumisele kwa luambo kha nyimele Bammbiri 2 – Ḽitheretsha Bammbiri 3 – U ṅwala + Bammbiri 4 – Oraḽa
Maraga dza themo (Themo 1 - 3): • Kha themo iṅwe na iṅwe, ṱanganyani maraga dzo waniwaho na maragaguṱe ni ise kha % dzi vhe maraga dza themo. **Maraga dza u phasisa:** • Kha Themo iṅwe na iṅwe, kha vha ṱanganyise maraga dzo waniwaho na idzo dza SBA u bva kha Themo ya 1 u swika kha Themo ya 4 vha dzi ise kha 25%, • Isani Bammbiri 1 kha 17,5%, • Isani Bammbiri 2 kha 20%, • Isani Bammbiri 3 kha 25% • Isani maraga dza Oraḽa (Bammbiri 4) kha 12,5%			

Thebuḷu ya 2: Mbekanyamushumo ya u Linga Gireidi ya 10-11

Mbekanyamushumo ya u linga			
Themo ya 1			
Mushumo wa 1	**Mushumo wa 2**	**Mushumo wa 3**	**Mushumo wa 4**
***Oraḽa:** U thetshelesa u itela u pfesesa (maraga dza 15)/ Tshipitshi tsho lugiselwaho(maraga dza10)/ Tshipitshi tshi so ngo lugiselwaho (maraga dza15)	**U ṅwala:(maraga dza 50)** Maanea a nganetshelo/ mbuletshedzo/u ṱaṱa (Gr. ya 10) Maanea a u vhuisa muhumbulo/disikhesivi/u ṱaṱa (Gr. ya 11)	**U ṅwala:** **(maraga dza 25):** Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani: Vhurifhi ha vhukonani/ha fomaḽa: (khumbelo/mbilaelo/ vhubindudzi) vhurifhi vhune ha ya kha gurannḓa/ ḽiṅwalovhuṇe na vhurifhi ha u u fhelekedza/ nganeavhutshilo/adzhenda/ maambiwa a muṱangano/ muvhigo/riviyu/athikiḽi ya gurannḓa/athikiḽi ya magazini/tshipitshi/ mufhindulano/inthaviyu	****Thesithe ya 1:** **(maraga dza 35)** Kushumisele kwa luambo kha nyimele: Tholokanyonḓivho Manweledzo Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo
Themo ya 2			
Mushumo wa 5	**Mushumo wa 6**	**Mushumo wa 7**	
***Oraḽa:** U thetshelesa u itela u pfesesa (maraga dza 15)/ Tshipitshi tsho lugiselwaho(maraga dza10)/ Tshipitshi tshi so ngo lugiselwaho (maraga dza15)	**Ḽitheretsha: (maraga dza 35)** Mbudziso pfufhi dzo (maraga dza 10) Maanea a ḽitheretsha (maraga dza 25)	**Mulingo wa vhukati ha ṅwaha (maraga dza 250)** Bammbiri ḽa 1 – Kushumisele kwa luambo kha nyimele (maraga dza 70) Bammbiri ḽa 2 – Ḽitheretsha (maraga dza 80) Bammbiri ḽa 3 – U ṅwala (·i nga ṅwalwa nga Shundunthule/ Fulwi (maraga dza 100)	
Themo ya 3			
Mushumo wa 8		**Mushumo wa 9**	
***Oraḽa:** U thetshelesa u itela u pfesesa (maraga dza 15)/ Tshipitshi tsho lugiselwaho (maraga dza10)/ Tshipitshi tshi so ngo lugiselwaho (maraga dza 15)		**Thesithe ya 2 (maraga dza 35)** Ḽitheretsha: Mbudziso pfufhi dzo (maraga dza 10) Maanea a ḽitheretsha (maraga dza 25)	
Themo ya 4			
Mushumo wa 10		**Mushumo ya 11**	
***Oraḽa**: U thetshelesa u itela u pfesesa (maraga dza 15)/ Tshipitshi tsho lugiselwaho (maraga dza10)/ Tshipitshi tshi so ngo lugiselwaho (maraga dza15)		**Mulingo wa mafheloni a ṅwaha:(maraga dza 300)** Bammbiri ḽa 1 – Kushumisele kwa leambo kha nyimele (maraga dza 70) Bammbiri ḽa 2 – Ḽitheretsha (maraga dza 80) Bammbiri ḽa 3 – U ṅwala (maraga dza 100) Bammbiri ḽa 4 – Oraḽa (maraga dza 50)	

***Oraḽa:** Vhagudi vha fanela u ita mushumo muthihi wa u thetshelesa u itela u pfesesa, zwipitshi zwivhili zwo lugiselwaho na tshipitshi tshithihi tshi so ngo lugiselwaho hu tshi itelwa u linga ha fomaḽa vhukati ha ṅwaha.

Thesite ya 1 i nga sethiwa kha **35 maraga** kana arali dzi nnzhi dzi tea u iswa kha maraga dza 35. Naho u ṱanganelana ha tholokanyonḓivho, manweledzo, na luambo kha nyimele zwo dzinginywa sa zwine zwa shumea, vhadededzi vha eletshedzwa dizaina ṱhanganelo ya zwitenwa zwine zwa tea nyimele ya tshikolo tshenetsho (mbekanyamushumo ya

thesite, u avhelwa ha tshifhinga na zwiṅwe).

Thesite kha mbekanyamushumo ya u linga a yo ngo tea u vhumbwa nga zwitesite zwiṱuku zwo vhalaho lini.Thesite iṅwe na iṅwe i tea u angaredza mushumo munzhi u vhonalaho, u nga sethiwa lwa tshifhinga tsha 45-60 minetse nahone i tea u sumbedza vhuimo ho fhambananaho ha vhukoni sa zwe zwa sumbedziswa zwone kha mabammbiri a mulingo.

Thebuḽu ya 3: Nyangaredzo ya ṱhoḓea dza mbekanyamushumo ya u linga ya Gireidi ya 12

Mbekanyamushumo ya u linga			**Mulingo wa Nnḓa**
LTT (SBA) nga Themo			
Themo ya 1: Thesithe ya u tou ṅwala nthihi (1) + Mishumo miṋa (4)	**Themo 2:** Mishumo mivhili (2) + Mulingo muthihi (1) wa vhukati ha ṅwaha u na: Mabammbiri mararu (3): Bammbiri ḽa 1 – Luambo kha nyimele Bammbiri ḽa 2 – Ḽitheretsha Bammbiri ḽa 3 – U ṅwala **KANA** Thesite yo ṅwaliwaho	**Themo ya 3:** Mulingothangeli muthihi (1) u na Mabammbiri mararu (3): Bammbiri ḽa 1 – Luambo kha nyimele Bammbiri ḽa 2 – Ḽitheretsha Bammbiri ḽa 3 – U ṅwala **KANA** Thesithe yo ṅwaliwaho + Mushumo muthihi (1)	**Themo ya 4:** Mulingo wa nnḓa muthihi (1) u na: Mabammbiri maṋa (4): Bammbiri ḽa 1 – Luambo kha nyimele Bammbiri ḽa 2 – Ḽitheretsha Bammbiri ḽa 3 – U ṅwala + Bammbiri ḽa 4- Oraḽa:
Maraga dza themo (Themo ya 1 - 3): • Kha themo iṅwe na iṅwe, ṱanganyani maraga dzo waniwaho na maragaguṱe ni ise kha % dzi vhe maraga dza themo. • **Maraga dza SBA:** • Kha vha ṱanganyise maraga dzo waniwaho na maragaguṱe dza mushumo ya u linga u bva kha themo ya 1 u ya kha themo ya 3 vha ise kha 25%. **Mulingo wa Nnḓa** • Isani Bammbiri ḽa 1 kha 17,5%, • Isani Bammbiri ḽa 2 kha 20%, • Isani Bammbiri ḽa 3 kha 25% • Isani maraga dza Oraḽa (Bammbiri ḽa 4) kha 12,5%			

Thebuḽu ya 4: Mbekanyamushumo ya U Linga ya Gireidi ya 12

Mbekanyamushumo ya u linga				
Themo ya 1				
Mushumo wa 1	**Mushumo wa 2**	**Mushumo wa 3**	**Mushumo wa 4**	**Mushumo wa 5**
***Oraḽa:** U thetshelesa u itela u pfesesa (maraga dza 15)/ Tshipitshi tsho lugiselwaho (maraga dza10)/ Tshipitshi tshi so ngo lugiselwaho (maraga dza 15)	**Uṅwala:** **(maraga dza 50)** Maanea a nganetshelo/ mbuletshedzo/ disikhesivi/u vhuisa muhumbulo/u ṱaṱa	**U ṅwala:** **(maraga dza 25)** Tshibveledzwa tsha vhudavhidzani: Vhurifhi ha vhukonani/ vhurifhi ha fomaḽa (khumbelo/ mbilahelo/ khumbelo ya mushumo/ vhubindudzi/ha fomaḽa na vhu si ha fomaḽa vhu yaho kha gurannḓa) Ḽiṅwalovhuṋe na vhurifhi ha u fhelekedza/ nganeavhutshilo/ adzhenda na minetse zwa muṱangano/ ripoto/ riviyu/ athikili ya gurannḓa/athikili ya magazini/ tshipitshi/ mufhindulano/ inthaviyu	***Oraḽa:** U thetshelesa u itela u pfesesa (maraga dza 15)/ Tshipitshi tsho lugiselwaho (maraga dza10)/ Tshipitshi tshi so ngo lugiselwaho (maraga dza 15)	****Thesithe ya 1: (35 maraga)** Luambo kha nyimele: Tholokanyonḓivho Manweledzo Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo

Themo ya 2		
Mushumo wa 6	**Mushumo wa 7**	**Mushumo wa 8**
Ḽitheretsha (35 maraga) Mbudziso pfufhi dzo ḓisendekaho kha tshibveledzwa (10) Maanea a litheretsha (25 maraga)	*Oraḽa: U thetshelesa u itela u pfesesa (15 maraga). Tshipitshi tsho lugiselwaho (10 maraga). Tshipitshi tshi so ngo lugiselwaho (15 maraga)	***Milingo ya vhukati ha ṅwaha (250 maraga)** Bammbiri ḽa 1 – Luambo kha nyimele (70 maraga) Bammbiri ḽa 2 – Ḽitheretsha (80 maraga) Bammbiri ḽa 3 – U ṅwala (ḽi nga ṅwaliwa nga Lambamai/ Fulwi) (100 maraga)

Themo ya 3	
Mushumo wa 9	**Mushumo wa 10**
***Oraḽa:** U thetshelesa u itela u pfesesa (15 maraga) Tshipitshi tsho lugiselwaho (10 maraga) Tshipitshi tshi so ngo lugiselwaho (15 maraga)	****Milingothangeli (250 maraga)** Bammbiri ḽa 1 – Luambo kha nyimele (70) Bammbiri ḽa 2 – Ḽitheretsha (80) Bammbiri ḽa 3 – U ṅwala (Ḽi nga ḓiṅwalwa nga Ṱhangule kana Khubvumedzi) (!00 maraga) KANA Thesite ya u ṅwala

Oraḽa: Vhagudi vha fanela u ita tholokanyonḓivho ya u thetshelesa nthihi, zwipitshi zwivhili zwo lugiselwaho na tshipitshi tshithihi tshi so ngo lugiselwaho hu tshi itelwa u linga ha fomaḽa vhukati ha ṅwaha.

****Thesite ya 1** i nga sethiwa kha **40 maraga** kana arali dzi nnzhi dzi tea u iswa kha maraga dza 40. Naho u ṱanganelana ha tholokanyonḓivho, manweledzo, na luambo kha nyimele zwo dzinginywa sa zwine zwa shumea, vhadededzi vha eletshedzwa dizaina ṱhanganelo ya zwitenwa zwine zwa tea nyimele ya tshikolo tshenetsho (mbekanyamushumo ya

thesite, u avhelwa ha tshifhinga na zwiṅwe).

Thesite kha mbekanyamushumo ya u linga a yo ngo tea u vhumbwa nga zwitesite zwiṱuku zwo vhalaho lini.Thesite iṅwe na iṅwe i tea u angaredza mushumo munzhi u vhonalaho, u nga sethiwa lwa tshifhinga tsha 45-60 minetse nahone i tea u sumbedza vhuimo ho fhambananaho ha vhukoni sa zwe zwa sumbedziswa zwone kha mabammbiri a mulin**go.**

*****Milingo ya Vhukati ha ṅwaha na Milingothangeli:** Kha Gireidi ya 12 muthihi wa mushumo kha Themo ya 2 na/kana kha Themo ya 3 u tea u vha u mulingo wa nga ngomu. Arali zwa nga itea uri kha Gireidi ya 12 ha vha ho tou ṅwaliwa mulingo muthihi kha iyo mivhili ya nga ngomu, uyo muṅwe mulingo u tea u thivhiwa nga thesite mafheloni a themo (Mishumo 8 na10).

4.4.2 Milingo

Tshivhumbeo tsha mabammbiri a mulingo, Bammbiri ḽa 1, 2 na 3

<table>
<tr><th>BAMMBIRI</th><th colspan="4">KHETHEKANYO</th><th colspan="2">MARAGA</th><th>TSHIFHINGA</th></tr>
<tr><td rowspan="13">1. Kushumisele kwa luambo kha nyimele</td><td colspan="4">A: Tholokanyoṋḓivho
(Zwibveledzwa zwinzhi zwi nga ḓi shumiswa zwi tshi angaredza na zwa u vhonwa, kana zwa girafiki).
• Vhagudi vha tea u kona u ḓivha na u ṱalutshedza ndeme ya thekhiniki dzi ngaho dza u shumisa tshaka dza fonto na saizi dza hone, ṱhoho na khephuisheni, n.z.</td><td>30</td><td rowspan="13">70</td><td rowspan="13">Gireidi ya 10-12
Awara 2</td></tr>
<tr><td colspan="4"><table><tr><th>Gireidi</th><th>Vhulapfu ha tshibveledzwa</th></tr><tr><td>10</td><td>Maipfi a 500 - 600</td></tr><tr><td>11</td><td>Maipfi a 600 - 700</td></tr><tr><td>12</td><td>Maipfi a 700 - 800</td></tr></table></td><td rowspan="4">10</td></tr>
<tr><td colspan="4">B: Manweledzo: Mafhungo a manweledzo a so ngo bva kha tholokanyoṋḓivho.</td></tr>
<tr><td>Gireidi</td><td>Vhulapfu ha tshibveledzwa</td><td>Vhulapfu ha manweledzo</td></tr>
<tr><td>10</td><td>Maipfi ane a nga lingana 280</td><td rowspan="3">Maipfi a linganaho 80-90</td></tr>
<tr><td>11</td><td>Maipfi ane a nga lingana 320</td></tr>
<tr><td>12</td><td>Maipfi ane a nga lingana 350</td></tr>
<tr><td colspan="4">C. Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo (hu lingwa zwi kha nyimele)
• Ḓivhaipfi na kushumisele kwa luambo
• Zwivhumbeo zwa mafhungo
• Nḓivho ya kushumiselwe kwa luambo nga nḓila ya vhudzivha</td><td>30</td></tr>
</table>

<table>
<tr><th>BAMMBIRI</th><th colspan="2">KHETHEKANYO</th><th colspan="2">MARAGA</th><th>TSHIFHINGA</th></tr>
<tr><td rowspan="15">2. Ḽitheretsha</td><td colspan="2">A. Vhurendi - Ho vhonwaho/gudelwaho (mbudziso pfufhi/ mbudziso ndapfu dzi bvaho kha zwirendo zwiṋa, hune khadzo ha tea u fhindulwa mbili) na zwi so ngo vhonwaho/gudiwaho (mbudziso pfufhi) (Zwo vhonwaho = 20; Zwi so ngo vhonwaho = 10)</td><td rowspan="5">30</td><td rowspan="15">80</td><td rowspan="15">Gireidi ya 10: Awara 2
Gireidi ya 11-12
Awara 2½</td></tr>
<tr><td>Gireidi</td><td>Vhulapfu ha maanea a ḽitheretsha/phindulo ndapfu</td></tr>
<tr><td>10</td><td>Maipfi a linganaho 150 u swika kha 200</td></tr>
<tr><td>11</td><td>Maipfi a linganaho 200 u swika 250</td></tr>
<tr><td>12</td><td>Maipfi a linganaho 250 u swika 300</td></tr>
<tr><td colspan="2">Kha hu lingwe zwi tevhelaho kha maanea/phindulo ndapfu:
• Zwi re ngomu (U ṱalutshedzela/pfesa ṱhoho, vhudzivha ha u im-elela kuvhonele, thikhedzo na u pfesesa tshirendo) (60%)
• Luambo & tshivhumbeo (tshivhumbeo, thevhekano na ṋetshedzo zwi pfadzaho, luambo, thouni na tshitaela) (40%)</td><td rowspan="2">25</td></tr>
<tr><td colspan="2">B.Nganea–Mbudziso ndapfu kana mbudziso pfufhi</td></tr>
<tr><td colspan="2">C: Ḓirama–Mbudziso ndapfu kana mbudziso pfufhi
• KHA VHA DZHIE NZHELE: Vhagudi vha fanela u lingedza mbudziso NDAPFU NTHIHI na mbudziso PFUFHI NTHIHI u bva kha Khethekanyo ya B kana Khethekano ya C.</td><td rowspan="5">25</td></tr>
<tr><td>Gireidi</td><td>Vhulapfu ha maanea a ḽitheretsha/mbudziso ndapfu (maipfi)</td></tr>
<tr><td>10</td><td>300-350</td></tr>
<tr><td>11</td><td>350-400</td></tr>
<tr><td>12</td><td>400-450</td></tr>
<tr><td colspan="2">Kha hu lingwe zwi tevhelaho kha maanea a ḽitheretsha/phindulo ndapfu:
• Zwi re ngomu (U ṱalutshedzela/pfesa ṱhoho, vhudzivha ha u im-elela kuvhonele, thikhedzo na u pfesesa tshirendo) (60%)
• Luambo & tshivhumbeo (tshivhumbeo, thevhekano na ṋetshedzo zwi pfadzaho, luambo, thouni na tshitaela) (40%)</td></tr>
</table>

<table>
<tr><th>BAMMBIRI</th><th colspan="3">TSHIPIḒA</th><th colspan="2">MARAGA</th><th>TSHIFHINGA</th></tr>
<tr><td rowspan="8">3. U ṅwala</td><td colspan="3">A. Maanea - Ṱhoho nthihi ya maanea
Nganetshelo/mbuletshedzo/u vhuisa mihumbulo/ u ṱaṱa khani/ disikhesivi</td><td rowspan="5">50</td><td rowspan="8">100</td><td rowspan="8">Gireidi ya 10: Awara 2
Gireidi ya 11-12
Awara 2½</td></tr>
<tr><td>Gireidi</td><td colspan="2">Vhulapfu ha maanea (maipfi)</td></tr>
<tr><td>10</td><td colspan="2">300 - 350</td></tr>
<tr><td>11</td><td colspan="2">350 - 400</td></tr>
<tr><td>12</td><td colspan="2">400 -450</td></tr>
<tr><td colspan="3">Kha vha linge zwi tevhelaho:
• Zwi re ngomu & vhupulani (60%)
• Luambo, tshitaela & u dzudzanya/editha (30%)
• Tshivhumbeo (10%)</td><td rowspan="3">50
(2 x 25)</td></tr>
<tr><td>Gireidi</td><td colspan="2">Vhulapfu ha tshibveledzwa (maipfi)</td></tr>
<tr><td>10-12</td><td colspan="2">180 - 200 – zwi re ngomu fhedzi</td></tr>
<tr><td colspan="3">B. Zwibveledzwa zwivhili - Zwibveledzwa zwa vhudavhidzani:
Vhurifhi ha vhukonani/ vhurifhi ha fomaḽa (khumbelo/ mbilahelo/ khumbelo ya mushumo/ vhubindudzi/ha fomaḽa na vhu si ha fomaḽa vhu yaho kha gurannḓa/u fhululedza/u pfela vhuṱungu)/ Ḽiṅwalovhuṋe na vhurifhi ha u fhelekedza/nganeavhutshilo/ adzhenda na minetse zwa muṱangano (zwi vhudziswa zwo ṱangana)/ ripoto (fomaḽa na inifomaḽa/zwipitshi zwa fomaḽa na zwa inifomaḽa zwo ṅwaliwaho/riviyu/ athikili ya gurannḓa/athikili ya magazini/ /mufhindulano/ inthaviyu yo ṅwaliwaho</td></tr>
</table>

Magudiswa a teaho u funziwa

U linga zwi kwama magudiswa u ya nga ha ḽiṅwalo iḽi. Nga ṅwambo wa nyaluwo ya u pfesesa magudiswa u buḓekanya na gireidi dzoṱhe, magudiswa na zwikili u bva kha Gireidi ya 10 - 12 zwi ḓo lingwa kha mabammbiri a nnḓa mafheloni a Gireidi ya 12.

Mishumo ya u linga ya Oraḽa: Bammbiri ḽa 4

Mishumo ya u linga ya oraḽa ye ya itwa vhukati ha ṅwaha i katela u linga ha nnḓa ha maṅheloni a ṅwaha kha Gireidi ya 12. I shela mulenzhe nga maraga dza 50 kha dza 300 kha mulingo wa nnḓa wa maṅheloni a ṅwaha. Zwidodombedzwa zwa mishumo ya oraḽa, ine ya langulwa vhukati ha ṅwaha, ndi zwi tevhelaho:

Bammbiri ḽa 4	ZWIDODOMBEDZWA	MARAGA		
Oraḽa	Oraḽa i ḓo seṱiwa nga ngomu, ya lingiwa nga ngomu, ya modarethiwa nnḓa. • **U amba:** ***Tshipitshi tsho lugiselwaho*** **U linga:** *Zwikili zwa u ṱodisisa, u pulana na u dzudzanya zwi re ngomu, thounu, u amba, na zwikili zwa u ṋekedza,* u dzhiela nzhele vhudzivha ha luambo*, kunangele kwa maipfi, u ola na kushumisele kwa odio na thusedzi dza odio na zwa u vhona*	2X10	20	50
	U amba ***Tshipitshi tshi so ngo lugiselwaho*** **U linga:** U pulana na u dzudzanya zwi re ngomu, thounu, u amba, na zwikili zwa u ṋekedza, U dzhiela nzhele vhudzivha ha luambo.		15	
	• **U thetshelesa** ***U thetshelesa u itela u pfesesa*** **U linga***: U thetshelesa nga vhuronwane u itela u pfesesa, u wana mafhungo na u ṱhaṱhuvha*	15	15	

4.5 U rekhoda na u vhiga

U rekhoda ndi maitele ane mugudisi a ṅwala vhuimo ha vhukoni ha mugudi kha mushumo wa u linga wo tiwaho. Hu sumbedzwa vhukoni ha mugudi kha u swikelela nḓivho sa zwe zwa randelwa kha Kharikhuḽamu na Tshitatamennde tsha Phoḽisi tsha U linga. Rekhodo ya vhukoni ha mugudi i tea u ṋea vhuṱanzi ha nyaluwo ya u pfesesa ya mugudi kha gireidi na u lugela u aluwa kana u phasela kha gireidi i tevhelaho. Rekhodo ya vhukoni ha mugudi i tea u shumiswa u khwaṱhisedza mvelaphanḓa yo itwaho nga mugudisi na mugudi kha maitele a u funza na u guda.

U vhiga ndi maitele a u amba vhukoni ha mugudi kha vhagudi, vhabebi, zwikolo na vhaṅwe vhashumisani. Vhukoni ha mugudi vhu nga vhigwa nga nḓila nnzhi. Izwi zwi katela garaṱa dza mivhigo (ripoto), miṱangano ya vhabebi, maḓuvha a u dalela zwikolo, khoniferentsi dza vhabebi na vhagudisi, u foinela, maṅwalo, lubammbiri lwa mafhungo a kiḽasi kana tshikolo, n.z. Vhagudisi vha gireidi dzoṱhe vha vhiga nga phesenthedzhi u ya nga thero. Maimo a vhukoni ho fhambanaho na phesenthedzhi dza hone nga u sielisana hadzo dzi sumbedzwa nga afho matungo sa zwe zwa sumbedzwa kha Thebuḽu i re afha fhasi.

Khoudu na phesentheidzhi dza u rekhoda na u vhiga

Khoudu ya ela	Ṱhalutshedzo yavhukoni	Phesentheidzhi
7	Vhukoni ha ṋaledzi	80 - 100
6	Vhukoni ha nṱhesa	70 - 79
5	Vhukoni ha nṱha	60 - 69
4	Vhukoni vhu fushaho	50 - 59
3	Vhukoni ho linganelaho	40 - 49
2	Vhukoni ho linganelahonyana	30 - 39
1	U sa koni	0 - 29

Vhagudisi vha ḓo rekhoda maraga dzone u ya nga mishumo kha shithi ya u rekhodela; vha vhiga phesenthedzhi u ya nga thero kha garaṱa ya u vhiga ya mugudi.

4.6 U modareitha ndingo

U modareitha zwi amba maitele a u vhona uri mishumo ya u linga ndi yo linganelaho, i a tendisea nahone i a fulufhedzea. U modareitha zwi tea u itwa kha maimo a tshikoloni, tshiṱirikini, vunḓuni na kha maimo a lushaka. Maitele a u modareitha o angalalaho nahone o teaho a tea u vha hone u itela u vhulunga ndeme na khwaḽithi ya u linga u buḓekanya na thero dzoṱhe.

4.6.1 U linga ha fomaḽa (SBA)

Thesithe na milingo zwa Gireidi ya 10-11 i modareithiwa nga ngomu. Mueletshedzi wa thero u tea u modereitha tsumbo yo nanguludzwaho ya mishumo iyi musi a tshi dalela zwikolo zwawe u khwaṱhisedza maimo a mishumo na u modareitha ha nga ngomu.

- Thesithe na milingo zwa Gireidi ya 12 zwi modeaeithiwa kha maimo a vunḓu. Maitele aya a ḓo langulwa nga Muhasho wa Pfunzo wa Vunḓu.
- Vhaeletshedzi vha thero vha tea u modareitha tsumbo yo nanguludziwaho ya mabammbiri a thesithe na milingo a sa athu u ṅwalwa nga vhagudi u khwaṱhisedza vhuimo na u gaida vhagudisi kha u seṱa mishumo iyi.

4.6.2 Mishumo ya u linga Oraḽa

- **Gireidi ya 10 na ya 11:** Mushumo muṅwe na muṅwe wa oraḽa une wa ḓo shumiswa sa tshipiḓa tsha Mbekanyamushumo ya U Linga u tea u ṋekedzwa kha muhulwane wa thero u itela u modareithiwa u sa athu u shumiwa/ṅwaliwa nga vhagudi. Vhagudisi ndi vhone vhane vha dzudzanya mishumo ya u linga ya oraḽa ya gireidi 10 na 11. Vhaeletshedzi vha thero vha tea u modareitha tsumboyo nanguludziwaho ya mishumo ya u linga ya oraḽa kha madalo avho tshikoloni u khwaṱhisedza vhuimo ha mishumo na u modareitha ha nga ngomu.
- **Gireidi 12:** Mishumo ya oraḽa i tea u seṱiwa nga ngomu, u lingwa nga ngomu ya modareithiwa **nnḓa**. Mushumo wa oraḽa muṅwe na muṅwe une wa tea u shumiswa sa tshipiḓa tsha Mbekanyamushumo ya U Linga u tea u ṋekedzwa kha muhulwane wa thero u itela u modarethiwa u sa athu u shumiwa/ṅwaliwa nga vhagudi. Vhagudisi vha dzudzanya mishumo ya u linga ya oraḽa. Vhaeletshedzi vha thero vha tea u modareitha tsumbo ya mishumo yo nanguludzwahoya u linga ya oraḽa kha madalo avho tshikoloni u khwaṱhisedza vhuimo ha mishumo na u modareitha ha nga ngomu. Tsumbo yo nanguludzwaho ya vhagudi u bva kha tshikolo tshiṅwe na tshiṅwe vha tea u modareithiwa u khwaṱhisedza vhuimo ha vhukoni havho kha mushumo ya oraḽa.

4.7 Nyangaredzo

Ḽiṅwalo iḽi ḽi tea u vhalwa khathihi na:

4.7.1 Phoḽisi ya Lushaka mayelana na Mbekanyamushumo na Ṱhoḓea dza kuphasele kha Tshitatamennde tsha Kharikhuḽamu ya Lushaka Gireidi ya 10-12; na

4.7.2 Ḽiṅwalo ḽa phoḽisi, Phurotokholo ya Lushaka ya U Linga Gireidi ya Ṱ-12.

GUḽOZARI

A ṱanganedzaho mafhungo: ndi muvhali, muthetshelesi kana muṱaleli wa zwibveledzwa.

Akhironimi: lushaka lwa pfufhifhadzo hune ha vha na u buleaho sa ipfi, u fana na TSHIKEVHA (Tshikhriste, Kereke, Vhana). HIV a si akhironimi, ngeno AIDS hu akhironimi sa izwi i tshi vhalea sa ipfi.

Aḽitheresheni: ndovhololo ya themba kana pfalandoṱhe dzi fanaho, kanzhi dzi vha dza mathomoni. Ndovhololo ya themba ndi asonentsi ngeno ya pfalandoṱhe hu khonsonentsi.

Analodzhi: u wana zwi fanaho kha zwithu zwo ḓoweleaho u vhonala zwi sa fani.

Anekidouthu: nganeapfufhi yo ḓisendekaho nga tshenzhemo ya muthu.

Animesheni: ndi thekhiniki ine ha shumiswa zwifanyiso zwo imaho zwi ṋeaho muhumbulo wa u ri zwi khou tshimbila.

Asonentsi: (thevhekano ya pfalandoṱhe)– ndovhololo ya pfalandoṱhe kha maipfi mavhili kana u fhira.

Cliché : fhungo kana muhumbulo we wa shumiseswa nga nḓila yo kalulaho lune wa xedza ṱhalutshedzo

Figara dza muambo: maipfi kana mafurase a shumiswaho nga nḓila yo dzumbamaho u itela u pfumisa

Foniki: vhushaka ha mibvumo na kupeleṱele. Foniki u shumiswa kha u vhala na u ṅwala.

Fonimi (phoneme): mibvumo i re kha luambo (tsumbo ‘t’ na k sa kha tapa na kapa, ‘th’ na ‘kh’ sa kha thoro na khoro.

Fontho: muelo kana lushaka lwa kuṅwalele kwa maḽeḓere lwo shumiswaho hu tshi thaiphiwa.

Homonimi: ipfi ḽi fanaho mubvumo na tshivhumbeo na ḽiṅwe hone ḽi tshi amba zwi sa faniho naḽo (tsumbo o “fula” ḽinngo na ḽiṱo ḽawe ḽi khou “fula”).

Khanganyiso (**ambiguity**): ṱhalutshedzo mbili dzi ḓiswaho nga kushumisele kwa ipfi kanafhungo.

Khepisheni: ṱhoho ya athikili, tshifanyiso na tshinepe, nz.

Khuḓano: khakhathi i re hone vhukati ha vhabvumbedzwa kana vhukati ha vhathu na vhulombo ho vha livhaho.

Khudzaipfi: u amba nga nḓila ine vhagudi vha tea u u pfa hu si na u konḓelwa.

Khumbulela: u kona u vhala ha u tou humbulela zwa vhukati ha mitala nga nḓila ine zwa sia u na muhumbulo nga ha tshithu.

Kuhumbulele kwa vhusiki: maitele a u humbula nga ha mihumbulo kana nyimele nga nḓila ya vhusiki na nḓila i so ngo ḓoweleaho hu na muhumbulo wa u ṱoḓou zwi pfesesa khwine na u ḓidzhenisa khazwo nga nḓila ntswa nahone ya u fhaṱa.

Kuimele: nḓila ine muthu a ima ngayo kana u ḓihwala ngayo musi a tshi amba.

Ḽiedzamuthu: afha ndi hune zwiito zwa muthu zwa fanyiswa na zwa tshithu tshi sa tshili.

Ḽifanyisi: u vhambedza zwithu nga u shumisa maipfi ane a fanyisa tshithu na tshiṅwe, *o hula sa nḓou.*

Ḽimetafore: ndi musi hu tshi shumiswa tshiṅwe tshithu u amba nga ha tshiṅwe tshine tsha vha na zwi fanaho natsho.

Ḽimudi: ipfi ḽi shumiswaho kha u sumbedza zwi ne mubvumbedzwa a vha zwone kana nyanyuwo kha zwibveledzwa zwa vhudavhidzani zwa u ṅwala. Ḽi sumbedza zwine mubvumbedzwa a ḓipfisa zwone kana tshiimo tsha muhumbulo wawe. Ḽimudi ḽi dovha ḽa amba fhethu-vhupo hu bveledzwaho nga thusedzi dza u vhona, mubvumo,vidio na zwiṅwe-vho.

Ḽinakisedzi: u amba zwithu zwine zwa nga vhaisa nga nḓila ya u zwi nakisa.

Ḽiṉaṉedzi: u pima zwithu nga nḓila yo fhiraho mpimo.

Ḽiṅwalo ḽa girafiki (graphic text): ḽiṅwalo ḽine mafhungo a ṉekedzwa nga u tou vhona (sa kha daigiramu, girafu, n.z.).

Ḽishandi: ndi ipfi ḽine ḽa fana zwo ambiwaho nga maipfi a u thoma. Nga iṅwe nḓila maipfi kana mutala wa vhuvhili, u shnaa zwo ambwaho nga mutala wa u thoma.

Ḽiṱanganyi: ipfi ḽi shumiswaho u ṱanganya matavhi a mafhungo kha mutaladzi.

Luambo: lu nyanyulaho ---- lumbo lu karusaho zwipfi zwihulwane.

Luambo lwa Hayani: (kha hu sedzwe na Luambo lwa u engedza) - luambo lune vhagudi vha lu guda nga u lu shumisa hayani kana kha tshitshavha. Nyambo dzi fhiraho luthihi dzi nga kha ḓi shumiswa nga nḓila hei, zwi amba uri vhagudi vha nga kha ḓi vha na luambo lwa hayani lu fhiraho luthihi.

Luambo lwa Nyengedzedzo: (kha hu sedzwe na Luambo lwa u engedza) - luambo lune vhagudi vha lu guda nga u lu shumisa hayani kana kha tshitshavha. Nyambo dzi fhiraho luthihi dzi nga kha ḓi shumiswa nga nḓila hei, zwi amba uri vhagudi vha nga kha ḓi vha na luambo lwa hayani lu fhiraho luthihi.

Luambo lwa u Engedza: luambo lu gudiwaho lu tshi engedza lwa Hayani.

Luambo lwa u fhuredzela: ndi luambo lune kanzhi lu shumiswa kha u fhuredzela.

Luambotavhi: ndi luambo lu shumiswaho nga vhathu vha muvhundu muthihi. Lu fhambana na lu ne lwa wela kha tshigwada tshithihi nalwo nga maipfi, tshivhumbeo na kubulele.

Lushaka lwa tshishumiswa tsha ḽitheretsha: **l**ushaka lune tshibveledzwa tshavhudavhidzani tsha ḽitheretsha tsha wela khalwo.

Luvhengela mbiluni: u sa kona u konḓelela kana u dzula wo ṉea khaṱhulo kha muthu, tshigwada, muhumbulo kana tshiitisi.

Maaravhi: maipfi ane a shumiswa kha u aravha kana u ḓidzhenisa kha zwithu.

Mafhambanyi (antonimi): maipfi a re na ṱhalutshedzo dzi hanedzanaho.

Maipfi mavhumbwa: maipfi o vhumbwaho a tshi bva kha maṅwe kana kha midzi.

Maṱhakheni (tshiuludzani): tshipiḓa tshi takadzesaho kana tsha ndeme tsha nganetshelo tshi anzelaho u ḓa mafheleloni.

Maṱhakheshandwa: musi zwo lavhelelwaho zwa nṱhesa zwa ndeme kana zwi takadzaho zwi so ngo tsha swikelelwa kana zwi shushaho zwa puloto ya zwibveledzwa zwo dzhenelelwa nga zwa madakalo kana mafhungo o bvaho kha muṱoḓo wa puloto kana zwiwo zwi si na mushumo.

Mapa wa muhumbulo: ndi girafu i imelaho thero kana ṱhoho ine maipfi na mihumbulo mihulwane zwa vha zwo dzudzanywa nga nḓila ya girafu.

Milayo: maitele o tendelwaho kana milayo ine ya shumiswa kha luambo.

Milayo ya u sielisana: milayo ine vhathu vha tendelana hu ndingedzo ya u ṱuṱuwedza tshumisano kha zwo livhiwaho khazwo.

Miswaswo (**anecdotes**): anetshelwa ha zwiwo zwipfufhi hu na ndivho ya u mvumvusa kana u bvisela khagala mubvumbedzwa.

Moudu/Nḓila: ndi ngona, maitele ane ngayo mulaedza wa nga pfukiselwa ngayo kha vhathu. Hu na moudu yo fhambanaho ya vhudavhidzani, moudu wa u ṅwala, u amba, u vhona (u katela nyolo). Mafhungo a nga shnaukiswa u bva kha moudu uno u ya kha uḽa, sa u shnaukisa mulaedza u bva kha nyolo u ya kha pharagirafu.

Muhoyo: ndi tshitatamennde kana nyimele ine khayo muhumbulo muhulwane wa vha wo fhambana na zwine zwa khou ṱoḓou ambiwa.

Muhoyo wa ḓirama: afha ndi musi vhaṱaleli vha tshi ḓivha zwinzhi nga ha mubvumbedzwa, zwi tshi katela na zwine zwa ḓo bvelela khae ngeno ene muṋe a sa zwi ḓivhi.

Muṅwalo wa u pomba (cursive writing): u ṅwala hu sa ṱhukhuwi hune maḽeḓere a ṅwalwa tshanḓa tshi so ngo takulwa.

Muṱa wa maipfi: tshigwada tsha maipfi ane a vha na vhushaka kana mudzi muthihi, une ngawo ha nga ṱumekanywa thangi na mitshila yo fhambanaho.

Mutaladzi wa u thoma nganetshelo: ndi u anetshela kana tshiṱori kana zwiimeleli zwa zwiwo. Zwiwo zwi a imelelwa u ri hu vhe na u ṱumana vhukati hazwo.

Mutevhetsindo: mibvumo i re na vhushaka hone i na ṱhalutshedzo dzi sa fani kha vhurendi).

Ndunzhe-ndunzhe: mihumbulo mihulwane i re na vhushaka i ṱumekanyaho. Pharagirafu i vha na ndunzhe-ndunzhe musi mitaladzi yoṱhe yo ṱumekana nga nḓila i tevhekanaho nahone i tshi sumbedza vhuthihi.

Nganetshelo: u anetshelwa ha zwiwo nga nḓila i tevhekanaho hu tshi khou shumiswa maitele a u tou amba kana u ṅwala.

Nyimele: tshibveledzwa tshi shumiswa kana u ṱanganedziwa tshi kha nyimele yeneyo.

Nyolo: zwibveledzwa zwa vhutsila ha u ola.

Onomatopia: u shumiswa ha maipfi nga nḓila ine a bvisela mibvumo ya zwithu khagala.

Okizimoroni: ndi u ṱanganelana ha mishumo yo imelaho zwo fhambanaho zwo itwa nga khole u ri hu bvelele zwi ṱoḓwaho. Kanzhi zwi itiswa nga u

shumisa ḽiḓadzisi ḽi tshi khou ṱalula dzina ḽi ambaho zwo fhambanaho.

Pfanywa: ipfi ḽine ḽa vha na ṱhalutshedzoi fanaho kana i ṱoḓaho u fana na ya ḽiṅwe tsumbo, vheula/palula.

Pfufhifhadzo: tshitatamennde tsha muhumbulo tsha u khauledza ipfi.

Phambana: u sedza nḓila ine zwithu zwa fhambana ngayo.

Phani: u tamba nga maipfi ane a fana kana u yelana kha mibvumo.

Pharanomi: maipfi kha luambo ane a vha na vhushaka nge a vha a tshi bva kha mudzi muthihi.

Phoḽisemi: maipfi a fanaho tshivhumbeo a fhambana ṱhalutshedzo ngeno a tshi sumbedza vhushaka.

Puloto: ndunzhendunzhe ya mafhungo kana zwiwo kha maṅwalwa a nganetshelo na matambwa.

Puloto ṱhukhu: ndi nyito i thusanaho na nyito i bvelelaho kha puloto khulwane ya ḓirama kana nganea.

Raimi (pfanapheledzo): maipfi kana mutaladzi kha tshirendo i no fhela nga mibvumo yo no fana hu tshi dzheniswa na pfalnaoṱhe (tsumbo, ine. dzine. vhane).

Ridzhisiṱara: maipfi, tshitaila na girama zwo shumiswaho nga muambi na vhaṅwali kha nyimele dzo fhambanaho.

Ṱhanganedzo nga- vhoṱhe: mulayo une wa ita uri pfunzo i swikelelwe nga vhoṱhe khathihi na vhaholefhali.

Thempo: luvhilo lune maipfi a ambiwa ngayo.

Theo (appropriacy): arali luambo lwo tea lu vha lu tshi pfi lwo tea zwi tshi yelana na vhupo vhune lwa khou shumiswa khaho.

Thero: muhumbulo muhulwane kha mushumo wa zwibveledzwa.

Thoni/khalo: thoni i bvisela nyanyuwo zwibveledzwani.

Ṱhumanyo: u ṱumanywa ha mafhungo kana dzipharagirafu hu tshi khou shumiswa zwiṱanganyi zwi fanaho na maṱanganyi, masala na ndovhololo.

Tshifanyiso tsha muhumbulo: maipfi ane musi o shumiswa a ḓisa tshiṅwe tshifanyiso mihumbuloni yashu.

Tshiga: ndi tshithu tshine tsha imela tshiṅwe kha zwibveledzwa tsumbo, luvholela lu imela zwi vhavhaho.

Tshigoḓo:kuambele kune kwa bula zwo fhambanaho na zwine zwa khou pfiwa hu u itela u pfisa muṅwe vhuṱungu kana u ita muṅwe tshiḓahela.

Tshitatamennde tsha maimo a fhasi: tshitatamennde tshi so ngo tou khwaṱhaho tshoṱhe

U dzhia sia (u sedza sia ḽithihi): nḓowelo ya u funa tshithu tshithihi zwi itisaho u ri muthu a sa ṋee khaṱhulo yo teaho.

U linga ha u bvela phanḓa (continuous assessment): u linga zwine zwa vha tshipiḓa tsha u funza na u madzina avho nga u shumisa mihumbulo yavho sa vha konaho u vhala bugu, zwa vha ita uri vha takuwe siani vhuṅwali.

U vhala nga nṱha (ṱavhanya) u itela u wana zwidodombedzwa zwa tshibveledzwa nga u angaredza (skimming) na u vhala nga ntha (ṱavhanya) u itela u wana zwidodombedzwa zwa tshibveledzwa zwo nangiwaho (scanning)

U vhambedza: u linga hu u ṱoḓou vhona uri zwithu zwi fana ngafhi.

U wa ha tshithu: nyito dzine dza itea nga murahu ha maṱhakheni.

Vhuḓi (**aesthetic**): zwi kwamaho lunako kana u takalela lunako.

Zwibveledzwa zwa vhudavhidzani zwi tshilaho: Zwibveledzwa zwi ne zwa shumiswa kha ḽifhasi ḽa vhukuma,sa magazini na dzigurannḓa.

Zwikili zwa u ṱhaṱhuvha ipfi: zwiṱirathedzhi zwa u shumana na zwine maipfi a so ngo ḓoweleaho a amba zwone.

Zwiko zwa mafhungo zwinzhi: ṱhanganelo ya moudu nnzhi dzine dza nga katela zwibveledzwa zwa vhudavhidzani zwo ṅwalwaho, thusedzi dza u vhona, mubvumo, vidio na zwiṅwe-vho.

Zwiko: hu wanalaho mafhungo kana zwithu

APHENDIKISI : ZWIVHUMBEO NA MILAYO YA KUSHUMISELE KWA LUAMBO (TSHATI YA REFERENTSI/TSUMBEDZI)

ZWIVHUMBEO NA MILAYO YA KUSHUMISELE KWA LUAMBO (TSHATI YA REFERENTSI/TSUMBEDZI)	
Mveledziso ya divhaipfi na kushumisele kwa luambo	
mabulazwithihi (pfanywa), mafhambanyi, pharonimi, phoḽisemi, homonimi, homofounu, ipfi ḽithihi ḽo imela ḽifurase (makateli) Figara dza muambo (ḽifanyisi, ḽimetafore, ḽiedzamuthu, okizimoroni, methonimi, onomatopia kulilele, ḽiṋaṋedzi haiphaboulu, mbambedzo, muhoyo, tshigoḓo, ḽishandi maṱhakhe-shanda, tshiga, ḽinakisedzi, pharadokisi, phani,)/maidioma/mirero, luambo lwa musanda Maipfi mapambiwa, maipfi maswa (khadzimiso) na vhubvo ha maipfi Zwipiḓa zwa ipfi: Thangi, mudzi na mutshila	
Zwivhumbeo zwa fhungo na milayo ya kushumisele kwa luambo	
Zwipiḓa zwa ipfi	Thangi, mudzi na mutshila
Madzina	dzina khumbulelwa, dzina ḽa ngelekanyo, dzina ḽa zwi kwameaho, dzina tswititi, dzina zwaḽo, dzina tserekano, dzina mbumbano, dzina guṱe, dzina mbalo (ḽa zwi sa vhalei), dzina vhukuma, dzherandi, ṋefhungo na tshiitwa, mbeu, vhunzhi, ṱhukhufhadzo, dzina ḽo vhumbiwaho u bva kha zwiṅwe zwipiḓa zwa muambo
Masala	Masala vhukuma, masala a vhushaka, masumbi, masala a vhuṋe, masala a vhathu, mbalo
Maiti na mamudi	ḽikhathi ḽa ndi, ḽikhathi ḽa ndo, ḽikhathi ḽa ḓo, ḽikhathi ḽa kha ḓi, ḽikhathi ḽa khou kushumisele kwo fhambanaho (kunzhi) kwa maṅwe madzina/maiti dzherandi maiti mahulwane maiti a no rathela, a sa ratheli i sa fheliho, i no fhela mbofho ḓoweleaho, so ngo ḓoweleaho ḽifurase *tshiimadzi nyengedzedzo ya ḽiiti: thusedzi dzo ṱumanywaho na mamudi • ḽimudi ḽa thendelo • ḽimudi ḽa ndaela • ḽimudi ḽa gonelo • ḽimudi ḽa tsumbo • ḽimudi ḽa dzinaḽiiti • ḽimudi ḽa tshitevheli • ḽimudi ḽa thevhekano
Maṱaluli	mbambedzo mbalo u sumbedza vhushaka

Maḓadzisi	khonadzeo muhumbulo tshifhinga maitele fhethu vhunzhi mbalo
Mbudziso	Thenda khanedza na mamudi
thangeladzina/ḽibulafhethu	mutshimbilo fhethu tshifhinga ḽibulafhethu
Fhungodavhi (kiloso) na mafhungo	fhungodavhi tserekano ḽa vhushaka kiloso ya dzina mbumbano mbumbano tserekano nzudzanyo kwayo ya maipfi ḽipfanisi khanedza

maṱanganyi na maṅwe maipfi (Pharagirafu)	thevhekano/nzudzanyo**:** tsha u thoma, tsha vhuvhili, tsha vhuraru, murahu, phanḓa, musi, nga murahu, u swikela, mafhedziseloni, tshi tevhelaho, zwinozwino, tsho fhiraho, nga murahu. u ṱalutshedza/zwiitisi**:** zwenezwo, ngauralo, ngauri, malugana na izwi/musi zwo ralo, u bva, zwo itiswa nga, hunoha, Ndi uri nga nṱhani u bva afho zwi amba uri maitele: tsha u thoma, tsha vhuvhili, tsha vhuraru mbambedzo: u fana, u fhambana, tshiṱuku kha, tshihulwane kha, hunoha, fhedzi nzudzanyo u ya nga ha tshileme (ndeme), nzudzanyo ya sia**:** nṱha, fhasi, monde, uḽa, etc. Nyangaredzo: nga u tou angaredza, u khunyeledza Pharagirafu ya u nanga**:** u ya nga ha muhumbulo wanga, ndi tenda uri, muhumbulo wanga ndi, kupfesesele kwanga, ndi dzhia, ndi tenda uri, ndi vhona u nga, ndi takalela/u sa takalela/ḓipfa Pharagirafu ya u khethekanya/vhekanya**:** ndi lushaka lwa, i nga khethekanywa nga, i wela fhasi ha, ndi ya, ndi tshipiḓa tsha, i dzhenelela kha, i ṱanganyiswa na, i fana na, i elana na Pharagirafu ya u dodombedza: nṱha, fhasi, nga nnḓa, tsini, devhula/tshipembe/vhukovhela/vhubvaḓuvha, muelo, muvhala, tshivhumbeo, mushumo, vhulapfu, vhedenya, tshileme, luvhilo, zwi fana na, Pharagirafu ya u sengulusa ṱhaṱhuvha: vhuḓi/vhuvhi, zwone/ zwi si zwone, zwi re ngonani/zwi si ngonani, khakhea/zwi so ngo khakheaho, zwa ndeme/zwi si zwa ndeme, u gaganya/kumedza, themendela, tsivhudza/eletshedza, u ṱaṱa Pharagirafu ya u ṱalutshedza: i ṱalutshedza sa, Pharagirafu ya u vhina/khunyeledza: u khunyeledza, u nweledza, nga u pfufhifhadza, u ya nga hune na vhona ngayo zwithu
Maaravhi manyanyu	Tsumbo Manyanyu
magarukela	Tsumbo
Zwiga zwa luambo	kholoni, luṋanga zwiḓevhe tshivhudzisi
Mupeleṱo	kupeleṱele milayo na maitele a u peleṱa pfufhifhadzo/aburivesheni akhironimi
Zwiga zwa luambo	kholoni, luṋanga zwiḓevhe tshivhudzisi

Nḓivho ya kushumiselwe kwa luambo nga nḓila ya vhudzivha
• Mbuno na kuvhonele kwa muthu • Ṱhalutshedzo yo livhaho na ya u tou humbulela • Ṱhalutshedzo i re khagala/ i so ngo dzumbamaho na yo dzumbamaho • Siangane ya tshibveledzwa na muṅwali malugana na zwa matshilisano a vhathu na zwa poḽitiki na zwa mvelele • Masiandaitwa a u nanga na u siedza kha zwine zwithu zwa amba zwone • Vhushaka vhukati ha luambo na maanḓa • Luambo lu nyanyulaho na u fhuredzela, u kwengweledza, u dzhia sia, u ṱalula, u sedza sia ḽithihi, u shumisa nḓila dzo fhambanaho dza u shumisa luambotsumbo, nyambodavhi, u humbulela, u tikedza mbuno, ndivho ya u katela kana u bvisa mafhungo, nz